

# Koncept degeneracije u hrvatskoj književnosti fin de sièclea

---

**Jakovac, Dora**

**Master's thesis / Diplomski rad**

**2023**

*Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj:* **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

*Permanent link / Trajna poveznica:* <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:838893>

*Rights / Prava:* [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

*Download date / Datum preuzimanja:* **2024-07-11**



Sveučilište u Zagrebu  
Filozofski fakultet  
University of Zagreb  
Faculty of Humanities  
and Social Sciences

*Repository / Repozitorij:*

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb  
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**KONCEPT DEGENERACIJE U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI *fin de siècle***

DIPLOMSKI RAD

Broj ECTS-bodova: 8

**Dora Jakovac**

Zagreb, 3. ožujka 2023.

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Tvrтко Vuković

## Sadržaj

|   |    |
|---|----|
| Uvod.....   | 1  |
| Hrvatska književnost na prijelazu stoljeća .....                                  | 2  |
| Fin de siècle – europski fenomen s kraja 19. stoljeća .....                       | 5  |
| Razvoj teorije degeneracije u drugoj polovici 19. stoljeća .....                  | 7  |
| Teorija degeneracije u hrvatskom kontekstu kraja 19. i početka 20. stoljeća ..... | 13 |
| Degeneracija i normalizacija .....  | 16 |
| Književnost i degeneracija .....  | 20 |
| <i>Tito Dorčić</i> .....  | 22 |
| <i>Posljednji Stipančići</i> .....  | 25 |
| <i>Katastrofa</i> .....   | 28 |
| <i>Poslije nesreće i Duga</i> .....   | 30 |
| <i>Isušena kaljuža</i> .....  | 33 |
| Zaključak .....   | 36 |
| Literatura .....  | 37 |
| Sažetak .....   | 40 |
| Summary .....   | 41 |

## Uvod

Progresivističke ideje proizašle iz novih oblika društvenih i ekonomskih odnosa, ubrzanoga industrijskog i znanstvenog razvoja te sekularnoga razvoja dominirale su u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća (Vuković 2016: 437). Zapadno je društvo vjerovalo u linearni napredak civilizacije čemu je pridonijela popularnost Darwinove teorije evolucije. No ubrzana urbanizacija i industrijalizacija dovele su do velika kontrasta između osiromašenoga i teško prilagođenoga te bogatoga gradskog stanovništva. Povećanjem broja neprilagođenoga stanovništva povećao se i udio alkoholizma, siromaštva i kriminala što je dovelo do pretpostavke o raspadanju samoga tkiva civilizacije čiji se kraj naslućivao krajem 19. stoljeća. Iscrpljenost, nemogućnost prilagodbe zahtjevima modernoga doba te naslućivanje propasti civilizacije pridonijeli su porastu osjećaja tjeskobe koja je obilježila zapadnu kulturu s kraja 19. stoljeća i period koji se imenuje terminom *fin de siècle*. Jedan od ključnih pojmova koji se veže uz razdoblje *fin de siècle* jest pojam degeneracije koji je proizašao iz znanstvene teorije evolucije te označava proces regresije, odnosno nazadovanja individue u jednostavnije oblike vrste. U kontekstu raspoloženja koje je vladalo krajem 19. stoljeća degeneracija je iz znanstvene postala socijalnom teorijom te zauzela opće mjesto u kulturi druge polovice 19. stoljeća (Vuković 2016: 438). Zbog svoje je prilagodljivosti bila pogodan termin za dijagnosticiranje i prevladavanje osjećaja krize koji je ovladao društvom (Aschheim 1993: 649) zbog čega je ubrzo postala dominantna društvena teorija kulture s kraja 19. stoljeća. U književnosti, koja je bila simptom društva i kulture toga vremena, degenerativistička je teorija našla plodno tlo svomu ostvaranju i problematizaciji. Stoga se i hrvatska književnost u razdoblju moderne može čitati kao simptom kulture 19. stoljeća (Vuković 2016: 440) u kojoj je degenerativistička teorija imala snažan utjecaj.

## Hrvatska književnost na prijelazu stoljeća

Konac devetnaestoga i početak dvadesetoga stoljeća u hrvatskoj se povijesti književnosti naziva razdobljem moderne. U literaturi postoje različita vremenska određenja početka i završetka moderne, no okvirno obuhvaća razdoblje od 1890. do Prvog svjetskog rata (Čubelić 1966: 339). I dok postoje razilaženja u periodizaciji, stručnjaci su suglasni u odredbi tipologije razdoblja. Razmatranja o hrvatskoj moderni obično ističu jedno od dvaju (ili oba) svojstva karakteristična tom periodu. Jedno se svojstvo odnosi na heterogenost, odnosno stilsku raznolikost perioda, dok druga karakteristika ističe sukob mlade i starije generacije o književnim pitanjima, ali i o društveno-političkom planu (Čubelić 1966: 339). Hergešić navodi kako se sukob mlađe generacije sa starijom ne može razdijeliti na političku i književnu skupinu jer je samo nezadovoljstvo mladih uzrokovano i političkim stanjem i književnim prilikama (2005: 9). U pokretu mladih Hergešić utvrđuje dvije skupine:

Kad je riječ o mladima i pokretu, koji je prozvan hrvatskom modernom, spominju se redovno dvije skupine naprednjačke omladine: *Bečani* i *Pražani*, a mogu se iskonstruirati i znatne opreke između jednog i drugog krila moderne. (Hergešić 2005: 11).

Na području se književnosti mlada generacija razilazi od starije u razmatranjima o funkciji koju književnost obnaša. Frangeš navodi kako starija generacija književnost sagledava kao idealizirano područje na kojemu se pisac mora dokazivati te se pridržavati čistih nakana kojima pristupa u prikazu društva, dok je čitateljev zadatak provjeravati svoje rodoljublje (Frangeš 1987: 230). Mlađa je generacija svjesna realističko-naturalističkih ostataka koji nisu raščistili problem daljeg usmjerenja hrvatske književnosti (isto: 233). Upravo je zato pojava moderne prikaz svijesti i potrebe da se hrvatska književnost izvuče iz slijepe ulice u koju je došla tijekom razdoblja realizma (isto: 231). Šicel piše kako je upravo dezintegriranje realističke stilske formacije, koju provode hrvatski pisci, osnovni razlog zašto se početak razdoblja moderne smješta oko 1892. godine (Šicel 1978: 9). Razdoblje moderne donosi novitete odbacivanjem tradicionalnoga shvaćanja koje književnost svodi samo na nacionalnu ili socijalnu funkciju te prihvaćanjem njena autonomna karaktera s vlastitim unutarnjim zakonitostima i zadaćom da izražava općeljudske probleme i služi estetskom doživljaju (isto: 9). Mladi su se negiranjem svega tradicionalnog zalagali za slobodu umjetničkoga stvaranja bez pragmatičkih, pedagoških i nacionalnih ograničenja (Čubelić 1966: 339). Razlog okretanju leđa tradicionalnomu pristupu te potrazi za novim oblicima i sadržajima Šicel pronalazi u duhu vremena Europe 19. stoljeća. Naime, devetnaesto je stoljeće razdoblje dominacije prirodnih

znanosti, ali je zbog njihove nedostatnosti da odgovore na pitanja ljudske egzistencije došlo do razočaranja i sumnje u moć prirodnih znanosti (Šicel 1978: 14). Zato je u osamdesetim godinama na zapadu došlo do preorijentacije iz pozitivističkog gledanja prema metafizičkoj i idealističkoj filozofiji čime se oblikovao nov način pogleda na svijet (isto: 14). Šicel navodi kako je

idealistička filozofija koncem stoljeća našla svoj adekvatni izraz u literaturi napuštanjem realističkog odnosno naturalističkog odražavanja stvarnosti, stvarajući nove oblike i nove sadržaje koji su u biti odgovarali teoretskim postavkama tog novorođenog gledanja na svijet. (Šicel 1978: 14)

Njegovanje senzibilnosti, udubljanje u čovjekov unutarnji život, svjesno odbacivanje nacionalnih tradicija te, prije svega, naglašen ton pesimizma obilježja su koja pronalazimo u djelima europskih, ali i hrvatskih modernista (Šicel 1978: 16). Unatoč podudarnosti karakteristika obiju moderna uzrok hrvatske moderne ponešto je drugačiji od europskoga razočaranja u prirodne znanosti. Šicel navodi kako je sukob europskog materijalističkog i idealističkog pogleda na svijet na filozofskom i znanstvenom planu povezan sa sve bržim porastom kapitalizma i sve većim suprotnostima u njemu samom (isto: 16). Hrvatska u tom periodu nije imala razvijeno kapitalističko društvo, ali je bila obuzeta stranačkim sukobima te se nalazila u situaciji ekonomske obespravljenosti što je dovelo do osjećaja općega klonuća i pesimizma među našim intelektualcima (isto: 16). Iako je hrvatska moderna nastala kao reakcija na stagnaciju cjelokupnoga hrvatskog društva na svim područjima, osjećaj pesimizma i klonuća prevladavao je u hrvatskim kao i u europskim prilikama zbog čega se mlađa generacija povela za modernističkim pokretima u Europi (isto: 16). Šicel utvrđuje kako se hrvatska moderna razvijala u dvjema zaokruženim fazama, pri čemu je prvu fazu obilježavalo razbijanje tradicionalne proze i pripovjednih struktura, usmjeravanje lirskim i psihološkim zahvatima u književnoj tematici te oslobađanje od društveno-analitičke funkcije književnosti (isto: 12), dok je u drugoj fazi došlo do potpune afirmacije moderne (isto: 13).

Brojni su stručnjaci oprezni pri upotrebi pojma moderne kao književnopovijesnoga termina. Njihova opreznost počiva na činjenici da taj termin, za razliku od ostalih književnopovijesnih termina, nije utemeljen na poetici, odnosno na specifičnu sustavu literarnih vrijednosti na koji se neka skupna djela oslanjaju (Pavličić 2002: 7). Za razliku od ostalih termina, pojam je moderne skupno ime za više različitih poetika (isto: 7), odnosno literarnih pravaca koji se razvijaju istodobno i međusobno isprepleću, a među kojima nijedan ne prevladava i ne dominira (Pogačnik 1991: 40). Dakle, pojam moderne jest zbirni pojam za vremensko razdoblje s heterogenim literarnim sadržajima (isto: 40). Stručnjaci se slažu u

heterogenosti pojma moderne, odnosno konceptu da taj termin pokriva različite stilske raznolikosti i struje. Međutim, u nabranju stilova i struja koje moderna obuhvaća javljaju se određena podudaranja, ali i odudaranja. Pogačnik u svom razmatranju hrvatske moderne razlikuje tri literarna pravca. Dominantu daje novom romantizmu, pravcu koji obilježava tendencija odmicanja od realističke i naturalističke tradicije što on naziva pojmom *fin de siècle* (Pogačnik 1991: 41), dok uz njega navodi još pravac simbolizma i dekadence (isto: 42). Pavličić u raspravi o hrvatskoj modernu ističe inkompatibilnost i različitu starost poetika te ih dijeli u tri skupine (Pavličić 2002: 8). U prvoj skupini navodi romantizam, realizam i naturalizam, poetike koje vrhunac svoga ostvaraja doživljavaju u 19. stoljeću. Druga je skupina vremenski aktualna, odnosno korespondira s tadašnjim zbivanjima u svjetskim književnim središtima (isto: 8), a u nju spadaju simbolizam, impresionizam i secesijski kompleks. Treća skupina uključuje avangardu i ekspresionizam, pravce koji će tek u periodu nakon moderne doživjeti svoj vrhunac. Čubelić u *Školskom leksikonu* piše o različitim težnjama moderne među kojima navodi artizam, estetizam, aristokratizam, formalizam i dekadenciju te ih naziva općenitim teoretskim značajkama koje su se javile kao protuteža naturalističkim teorijama (1966: 342). Unatoč razilaženja stručnjaka u nabranju i imenovanju raznih literarnih pravaca, očigledna je njihova suglasnost o pluralnosti moderne. Pavličić naglašava kako se upravo od književnosti u razdoblju oko 1900. godine očekuje raznolikost jer je to dio shvaćanja njene društvene funkcije i estetskoga sustava, odnosno to je njezina poetika (Pavličić 2002: 12). Također, on postavlja pitanje o kompatibilnosti pojma moderne za imenovanje perioda oko 1900. godine te zaključuje kako je pojam moderne dragocjen jer najbolje opisuje pluralizam poetika te idealno definira zbivanje na mijeni stoljeća, ali upozorava da je važno održati svijest kako se termin rabi periodizacijski, a ne poetički (isto: 13).

Iako je u prethodnom poglavlju ukratko iznesen pregled hrvatske književnosti na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u njemu nije teško uočiti da se hrvatska književna povijest slabo osvrće na pojam *fin de sièclea*. Usmjeravanje tomu pojmu nije neobično kada se uzme u obzir činjenica da je riječ o fenomenu koji je popularnost stekao krajem 19. stoljeća, proširio se čitavom Europom i ponajviše se iskazivao u književnosti, drami i slikarstvu toga doba (Laqueur 1996: 24). Naziv pojma dolazi iz francuskoga jezika u kojemu znači svršetak stoljeća, a *Proleksis enciklopedija* definira ga kao pojam koji se odnosi na specifično raspoloženje u umjetnosti i književnosti na kraju 19. stoljeća (Proleksis enciklopedija 2012: s. v. *fin de siècle*). Začetak uporabe pojma smješta se u Francusku 1880-ih kada je opisivao zabrinutost i slabost koja se raširila francuskom populacijom zbog gubitka rata od Prusije, ekonomskoga i demografskoga pada, sve veće konzumacije alkohola, širenja ateizma i kriminala te pogoršanja morala (isto: 6). Dakle, francuskim se narodom proširilo specifično raspoloženje tjeskobe i zabrinutosti zbog mogućega propadanja njihove zemlje. Ubrzo je pojam nadišao granice Francuske, proširio se čitavom Europom te postao nazivom za ono što je karakteristično mnogim modernim pojavama, ali i za temeljno raspoloženje koje u njima nalazi izražaj (Nordau 2016: 2). Kritički članak iz 1893. godine *fin de siècle* definira kao beznačajnu frazu koja će postati oznakom svih mentalnih i umjetničkih nastojanja u nadolazećim godinama. Predstavnicima su *fin de sièclea*, navodi se u članku, čudni mladići, sanjari i vizionari koji su često morbidni, siromašni, uvijek nervozni, a neki su od njih imbecili te kandidati za psihijatrijsku ustanovu (nepoznati autor 1893: 9). Tako oštra osuda proizlazi iz činjenice što su zagovornici *fin de sièclea* u umjetnosti i književnosti mijenjali ustajalu kulturu unoseći u nju *fin de siècleovski* ugođaj (Laqueur 1996: 6). Nordau je taj ugođaj opisao kao

nemoćni očaj bolesnog čovjeka koji osjeća kako umire usred vječno žive prirode koja cvjeta zauvijek. (Nordau 2016: 4)

Specifično raspoloženje *fin de sièclea* nije ništa drugo nego tjeskoba, pesimizam, nervoza i strah zbog mogućega kraja svijeta. Topos propadanja svijeta nije neuobičajen u zapadnoj kulturi gdje se ostvaraj toga motiva najviše veže uz kršćanstvo. No *fin de siècleovsko* naslućivanje propasti svijeta ne proizlazi iz kršćanskoga nauka, već iz modernizacijskih procesa industrijalizacije i urbanizacije. Drugom se industrijskom revolucijom povećala potreba za radnom snagom što je pridonijelo ubrzanu razvoju urbanizacije. Osiromašena pridošla radna snaga nije ni u ekonomskom ni u socijalnom aspektu bila uklopljena u građansko društvo.



Gemes ističe kako je upravo industrijalizacija pridonijela porastu gradske sirotinje od koje je zazirala srednja klasa (2021: 9). Osim povećanja gradske populacije, razdoblje industrijalizacije dovelo je do brojnih otkrića i inovacija što je pridonijelo užurbanosti života te time, tvrdi Nordau, iscrpljivalo snagu stanovnika (2016: 537). Navedenu tezu Nordau potvrđuje činjenicom da

današnji najskromniji seljak ima širi geografski horizont te brojnije i složenije međunarodne interese nego premijer male ili čak srednje države prije jednog stoljeća. (2016: 39)

Sve to pridonosi povećanoj živčanoj napetosti koja je dovela do umaranja i iscrpljivanja društva (J. A. 1895: 506). Naprezanja i stres modernoga građanskog života, iscrpljenost, usamljenost i nesigurnost, društveni nemiri i ekonomske nejednakosti (Laqueur 1996: 23) doveli su do mišljenja da bi samo društvo moglo biti uzrokom nadolazećega propadanja koje se, kako se stoljeće bližilo kraju, predviđalo sa sve većom hitrošću (Moore 2000: 1). Moore navodi kako se pretpostavljeno propadanje društva očitovalo u društvenim patologijama – kao što su alkoholizam, seksualne perverzije, kriminal, ludilo i anarhizam – koje društvo nije smatralo sociološkim ili etičkim problemom, već medicinski dokazivim problemom, odnosno simptomom degenerativnog procesa unutar europskog društva (2000: 1). Brojni su stručnjaci i teoretičari s kraja 19. i početka 20. stoljeća uzrok društvenoga propadanja, a samim time i uzrok *fin de siècle*ovog raspoloženja, temeljili na degenerativističkoj teoriji. Primjerice, Nordau je *fin de siècle* odbijao shvaćati kao prolaznu modu, već je razloge njegova postojanja tražio u degeneraciji i hysteriji (Laqueur 1996: 13). Stoga nije pogrešno degenerativističku teoriju, odnosno degeneraciju smatrati jednom od temeljnih značajki *fin de siècle*a.

## Razvoj teorije degeneracije u drugoj polovici 19. stoljeća

Europsko društvo devetnaestoga stoljeća obilježeno je dominacijom filozofije pozitivizma koja vrednuje red, disciplinu, napredak, uglednost i racionalnost (Aschheim 1993: 652). Znanstvena usmjerenost pozitivističkoga duha bila je plodno tlo za priznanje i popularnost ideje o evoluciji 1870-ih, uz koju se razvijao i srodan koncept degeneracije. Zbog svoje uske povezanosti s Darwinovom teorijom i teorijom evolucije, degeneracija je brzo postala općim mjestom u kulturi druge polovice 19. stoljeća (Vuković 2016: 438). I dok teorija evolucije vjeruje u progresivno napredovanje vrste, degeneracija označava regresivno nazadovanje vrste, odnosno smatra se manifestacijom atavističkih osobina. Iako se postanak teorije degeneracije povezuje s imenom Benedicta Augustusa Morela te se time smješta u područje psihijatrije, Walter naglašava kako njeni korijeni proizlaze iz područja biologije, točnije iz Buffonove *Povijesti prirode* u kojoj objašnjava podrijetlo vrsta (1956: 424). U području biologije pojam degeneracije koristio se pri objašnjavanju promjena koje se su događale u organizmima. Biolog L. Ray Lankester definira degeneraciju kao postupnu promjenu strukture kojom se organizam prilagođava manje raznolikim i manje složenim životnim uvjetima (isto: 428). Iako biološko razumijevanje degeneracije podrazumijeva smanjenje kompleksnosti organizma, u području biologije degeneracija nema ni pozitivan ni negativan predznak. No devetnaestostoljetnoj popularnosti degeneracije nije pridonijela njena biološka uporaba, već primjena na područjima psihijatrije, sociologije, kriminologije te eugenike u kojima je degeneracija bila ishodišna točka za objašnjavanje i shvaćanje ljudskoga ponašanja (Walter 1956: 422). U tim se područjima začetnikom teorije degeneracije smatra ranije navedeni B. A. Morel koji je koncept razvijao u psihijatrijskomu smislu. Morel polazi od pretpostavke da je postojao izvorni idealni tip ljudske rase, ali je doživio patološke promjene zbog utjecaja okoliša te djelovanja roditelja na svoje potomke (isto: 423). Upravo te progresivne, odnosno regresivne patološke promjene Morel naziva degeneracijom, a njihov izvor pronalazi u utjecaju ishrane, toksina, klime, bolesti i moralne izopačenosti (isto: 423). Djelovanje tih utjecaja na prvu generaciju povećava vjerojatnost pojavnosti neurotičara, kriminalaca i sirotinje u drugoj generaciji. Degenerativni se utjecaj prenosi na drugu generaciju što dovodi do velika broja ludih, mentalno defektivnih i čudovišnih među njihovim potomcima, odnosno unutar treće generacije (isto: 423). Naposljetku, degenerativni utjecaj, koji se prenosi s generacije na generaciju, prouzrokuje generaciju koja je sterilna čime dolazi do propadanja degeneričke loze. Osim opisa tijeka degenerativnoga procesa, Morel je popisao fizičke i psihološke manifestacije te simptome koji

odlikuju degenerike. Na području se psihijatrije degeneracija povezivala i s neurastenijom koja se uspostavljala kao česta dijagnoza na kraju 19. stoljeća (isto: 424). Francuski psihijatar Gilbert Ballet uočio je usku povezanost između neurastenije i degeneracije što ga je dovelo do zaključka da degeneraciju imenuje mogućim uzrokom neurastenije. Koncept se u psihijatrijskomu diskursu zadržao i nakon ulaska u 20. stoljeće što je vidljivo u radovima liječnika Alberta Wilsona. On je 1910-ih nastojao objasniti pojam degeneracije povezujući ga s idejom o nepotpunu čovjeku. Wilson smatra da se pridjevom *nedovršen* najpreciznije opisuje ono što degeneracija jest, dok u psihopatu pronalazi prototip degenerika. Osim u psihijatriji, pojam je zamah doživio i u kriminologiji ponajprije vezano uz rad Cesarea Lombrosoa. U svojim je radovima Lombroso iznio tezu da se pojedinac rađa kao kriminalac te da su takve individue biološki inferiorne normalnim pojedincima (isto: 425). Proučavajući kriminalce, Lombroso je zaključio da fizičke osobine degenerika iskazuju predispozicije prema određenu tipu kriminala (isto: 425). Lombroso je tvrdio da su kriminalci u osnovi atavistički degenerici, pojedinci čije fizičke abnormalnosti iskazuju evolucijsko nazadovanje. Nisu se svi kriminološki stručnjaci slagali s teorijom o recipročnoj povezanosti degeneracije i kriminala. Marandon de Motyel smatrao je da su degeneracija i kriminal suprotstavljeni što dokazuje činjenicom da je u stanju ludila stupanj kriminaliteta u obrnutom omjeru sa stupnjem degeneracije (isto: 425).

Jedna od ključnih figura devetnaestostoljetne teorije degeneracije bio je Max Nordau, autor *Degeneracije* (1892.) kojom je koncept proširio na područje sociologije. Osim što je knjiga doživjela veliku popularnost te bila rado čitana na prostorima Europe i Amerike, javile su se brojne polemike koje su propitkivale i odbacivale Nordauovu kulturološku analizu. Kritičari su mu ponajviše zamjerali što je primjenjivao kvazimedicijske kategorije pri analiziranju umjetničkih i filozofskih pitanja (Aschheim 1993: 645). Naime, Nordau se u svojem radu oslanjao na koncepte koje su postavili Morel i Lombroso, ali ih je proširio na područje književnosti i umjetnosti u kojima do tada nisu bili primjenjivani. Potrebu za proširivanjem Nordau temelji na činjenici da se simptomi degeneracije, koje Lombroso pronalazi među kriminalnim tipovima, javljaju i u umjetničkim i književnim djelima (J.A. 1895: 504). U predgovoru *Degeneracije* autor navodi kako mu je cilj

istražiti trendove umjetničkih i književnih djela te dokazati da izvor tih trendova proizlazi iz degeneracije njihovih autora. (Nordau 2016: VIII)

Pritom ističe da je njegova analiza

pokušaj istinske znanstvene kritike koja svoju ocjenu književnog djela ne temelji na slučajnim, hirovitim i promjenjivim emocijama – emocijama koje ovise o temperamentu i raspoloženju pojedinog čitatelja – nego na psihofiziološkim elementima iz kojih je djelo proizašla“ (Nordau 2016: VIII)

Stav da se književno djelo može vrednovati na temelju psihofizioloških elemenata proizlazi iz Nordauove teze da autori i umjetnici *fin de sièclea* pokazuju mentalne karakteristike i somatske značajke koje su tipične odlike degenerativnoga stanja (Aschheim 1993: 645). Stoga je sasvim pogrešno avangardne umjetnike

smatrati vjesnicima novog doba jer oni ne usmjeravaju u budućnost, već usmjeravaju k prošlosti. (Nordau 2016: 43)

Dakle, u Nordauovoj degenerativističkoj teoriji suvremeni umjetnici i autori nisu ništa doli degenerici, a njihovih se djela treba kloniti jer su ona odraz umjetnikovih oboljenja. Osim što se u *Degeneraciji* uspostavlja dijagnoza umjetnicima *fin de sièclea*, obrazlaže se i patologija njihova oboljenja. Nordau upozorava svoje suvremenike da se nalaze

usred ozbiljne mentalne epidemije; vrste crne smrti koju čine degeneracija i histerija. (2016: 537)

Žarišnu točku oboljenja smješta unutar gornjih slojeva društva koje je zahvatila epidemija velika zamora te gubljenja sposobnosti razumna i jasna razmišljanja (J.A. 1895: 504). To morbidno stanje u kojem se našao gornji sloj društva Nordau proglašava bolešću kojoj daje ime degeneracija (isto: 505). Pri uspostavi dijagnoze poslužio se psihijatrijskom literaturom i njihovim saznanjima o degeneraciji koje je primijenio na pojave koje su zahvatile gornji dio društva (isto: 505). Znakove degeneracije koje su psihijatri uočavali kod svojih pacijenata, Nordau je uočavao u različitim slojevima kulturne javnosti Engleske, ali i čitave Europe (isto: 505). Izvor degenerativne epidemije koja je obuhvatila Europu, Nordau pronalazi u osjećaju velika zamora koji je zahvatio čitavu generaciju

na koju se srušilo mnoštvo otkrića i inovacija čiji su zahtjevi uvelike nadmašivali njenu snagu. (Nordau 1898: 537)

Osim zamora koji proizlazi iz zahtjeva moderne kulture, pogodnu razvoju degeneracije pridonosi sve veća uporaba narkotika te okupljanje sve većih masa u velikim gradovima (Walter 1956: 426). Umorno i iscrpljeno društvo idealno je mjesto za stvaranje degenerika koji je prepoznatljiv po simptomima moralnoga ludila, emocionalizma, mentalne slabosti, pesimizma i impulzivnosti (Nordau 2016: 20). Uspostavljanjem dijagnoze o degeneraciji Nordau stvara

distinkciju između dvaju tipova čovjeka – normalnoga čovjeka i degenerika. Normalnoga se čovjeka prepoznaje po zdravu razumu i moralnim vrijednostima – parametrima koje Nordau nije dovodio u pitanje jer su bili definirani buržoaskim normama (Aschheim 1993: 646). Takav je čovjek, tvrdi Nordau, sposoban prilagoditi se realnosti koja ga okružuje pomoću vlastite racionalnosti, samodiscipline i neupitna osjećaja za ispravno i pogrešno. One kojima nedostaju te kvalitete te se nisu sposobni prilagoditi smatrao je degenericima (isto: 646). Iako u *Degeneraciji* Nordau iznosi stanovitu zabrinutost trenutnim stanjem društva, njegova je vizija neposredne budućnosti optimistična. Vjerovao je da će se društvo oporaviti od osjećaja zamora te da će se iščistiti jer će slabi i degenerativni izumrijeti, a snažni će se prilagoditi okolnostima realnosti koje ih okružuju. Nordauova vizija budućnosti ne ostavlja prostor devetnaestostoljetnoj umjetnosti za koju pretpostavlja da će nestati iz društva zajedno s osjećajem zamora. Iako su Nordauove teze osporavali njegovi suvremenici, kao i stručnjaci dvadesetog stoljeća, one su na mnogo načina bile artikulacija konvencionalnih mišljenja klase njegova vremena (isto: 652).

U devetnaestostoljetnoj uporabi i proširivanju područja korištenja pojma degeneracije ključnom se osobom, uz Maxa Nordaua, smatra i njemački filozof Friedrich Nietzsche. Tijekom godina u europskoj je kulturi pojam degeneracije bio znatno više asimiliran Nietzscheovim nego Nordauovim radom, zbog čega se u ponekim europskim krugovima Nietzschea nazivalo filozofom degeneracije (Aschheim 1993: 651). Teško je jednoznačno utvrditi Nietzscheovu uporabu koncepta degeneracije jer se njime koristio na metaforičan i ironičan način, ali ga je smatrao i realnom opasnošću koja prijete društvu 19. stoljeća. Također, u izučavanju degeneracije u svojim se ranijim radovima oslanjao na kulturne oblike degeneracije, dok se u kasnijim radovima oslanjao na njene psihofizičke konotacije (Gemes 2021: 10). Iako je Nietzscheov pristup konceptu degeneracije raznolik, on donosi jedinstven zaključak što to degeneracija jest. Kao i ostali teoretičari degeneracije zamjećuje da su kultura i civilizacija 19. stoljeća ugroženi jer u njima postoje određeni degenerativni elementi koji su prijetnja zdravlju društva (isto: 10). U *Genealogiji morala* ističe kako su bolesni ljudi velika opasnost za čovjeka zbog čega se javlja potreba da se bolesne drži odvojeno od zdravih ljudi. Iako Nietzsche prepoznaje opasnost degenerativnih elemenata, tvrdi da su upravo ti elementi potrebni za unapređenje i razvoj društva. Za razliku od ostalih teoretičara koji su degeneraciju smatrali regresivnom silom, Nietzsche ističe da ona može biti i jest produktivna sila koja dovodi do određenoga ljudskog poboljšanja (isto: 1). U svojoj knjizi *Ljudsko odviše ljudsko: Knjiga za slobodne duhove* čitav odlomak posvećuje izlaganju ideje o oplemenjivanju kroz degeneraciju.

U njemu ističe važnost degeneracije u postizanju napretka jer svakom napretku cjeline mora prethoditi djelomično slabljenje (isto: 31). Degeneracija je rijetko kada samo moralno i fizičko oštećenje koje ne pridonosi razvoju. Dok najsnažnije jedinice služe očuvanju vrste, Nietzsche tvrdi da slabije jedinice pomažu da se vrsta razvije. Kako bi degenerativni oblici pridonijeli razvitku društva, društvo se prema njima treba odnositi na ispravan način. Nietzsche tvrdi kako degeneracija nije drugačija od onoga što društvo smatra normalnim, sasvim suprotno, degeneracije je svojevrsni prozor u normalno (isto: 33). Stoga se degenerativni elementi ne smiju izolirati ni eliminirati, već ih je potrebno integrirati među ostale društvene elemente. Zdravlje se, tvrdi Nietzsche, ne postiže oslobađanjem od infekcije, već uključivanjem zaraženih elemenata u veću cjelinu (isto: 36). No kako bi apsorpcija degenerativnih elemenata bila moguća, potrebno je da je društvo u cjelini još uvijek zdravo i jako. Slabo se društvo može nositi s prijetećim elementima jedino na način da ih potiskuje, dok ih snažno društvo sublimira u veću cjelinu (isto: 37). Dakle, Nietzsche pojam degeneracije koristi u pozitivnu kontekstu, štoviše vidi ju kao nužnost potrebnu za sav napredak društva (isto: 34).

Degenerativistička je teorija svoj zamah i vrhunac doživjela u drugoj polovici 19. stoljeća što je dovelo do izrazite utjecajnosti i široke uporabljivosti pojma degeneracije. No unatoč njenoj učestalosti, Pick smatra kako je besmisleno pokušavati definirati pojam zbog njegove izrazite fluidnosti (Gemes 2021: 4). Aschheim tvrdi da je degeneracija

bila vrlo fleksibilan, prilagodljiv alat sposoban istovremeno locirati, dijagnosticirati i riješiti prevladavajući osjećaj društvene i kulturne krize. (Aschheim 1993: 649)

Popularnosti i uspješnosti degenerativne teorije najviše je pridonio duh vremena u kojem se teorija razvila. Europa druge polovice 19. stoljeća bila je orijentirana i usmjerena potencijalima i snagama prirodnih znanosti. Iz tih je temelja proizašla devetnaestostoljetna vjera u napredak koju ponajbolje utjelovljuje uspješnost Darwinove teorije o evoluciji. Optimistična vjera u napredak vrsta, a time i napredak čovječanstva, koja je proizašla iz teorije evolucije, ponajviše je dala poticaj populariziranju teorije degeneracije (Gemes 2021: 7). Upravo je degenerativistička teorija dovela u pitanje pretpostavke o neizbježnu napretku čovječanstva. Gemes naglašava kako je osim propitkivanja napretka čovječanstva, drugo ključno mjesto degeneracije implicitno moraliziranje pojmova zdravlja i bolesti (2021: 5). Ističe kako teoretičari degenerativističke prakse nisu odbacili moralne predodžbe dobra i zla, već su ih zamijenili medicinskim pojmovima zdravlja i bolesti. Dakle, pojmovi zdravlja i bolesti bili su analogni pojmovima dobra i zla pri čemu se najveći naglasak pridavao bolesti koja je doživljavana kao sekularizacija moralnoga pojma zla. U degenerativističkim se očima bolest

percipirala kao vrsta tjelesne infekcije koja populacij prijete zarazom te ju je stoga potrebno izolirati ili uništiti (Gemes 2021: 6). Nova koncepcija pojmova zdravlja i bolesti dovela je do novoga shvaćanja napretka čovječanstva čiji je opstanak ovisio o borbi između zdravlja i bolesti. Društvo 19. stoljeća počelo je strahovati od svoga mogućeg kraja čiji je uzrok pronalazilo u bolesti, a posebice u degeneraciji, pojmu kojim su stručnjaci nastojali objasniti različita oboljenja društva. Strah od degeneracije pojačan je raznim društvenim i ekonomskim čimbenicima 19. stoljeća (isto: 9). Moore tvrdi kako se krajem 19. stoljeća u Europi sa sve većom hitnošću očekivalo nadolazeće propadanje civilizacije čiji je uzrok upravo sama civilizacija, odnosno pogubne posljedice brze urbanizacije i industrijalizacije s kojima se društvo suočavalo (2000: 1). Industrijalizacija je dovela do sve većega broja gradskoga stanovništva, a posebice do povećanja sirotinjskih gradskih četvrti. Srednja je klasa gradsku sirotinju smatrala leglom degeneracije, histerije i živčane iscrpljenosti koje uzrokuju nazadovanje do primitivnoga stanja divljaštva (isto: 1). Društvo je počelo strahovati da će gradski siromasi, koji su se razmnožavali puno brže od srednje i više klase, ubrzo preplaviti stanovništvo i dovesti ga do potpunoga propadanja (Gemes 2021: 9). Moore zaključuje:

propadanje zapadne civilizacije smatralo se empirijski dokazivom medicinskom činjenicom, a ono je simptom degenerativnog procesa unutar europskog društva. (Moore 2000: 1).

## Teorija degeneracije u hrvatskomu kontekstu kraja 19. i početka 20. stoljeća

Kao i u ostalim europskim zemljama na prijelazu stoljeća, pojam se degeneracije u hrvatskomu kontekstu najviše upotrebljavao u medicinskomu, točnije psihijatrijskomu diskursu. Saznanja, medicinske prakse i koncepti hrvatskoga psihijatrijskog diskursa razvijali su se u skladu sa znanstvenim saznanjima koja su bila transnacionalna praksa diljem Europe 19. stoljeća (D'Alessio i dr. 2017: 221). No opširnost, preciznost i analitičnost hrvatske psihijatrijske prakse u određenoj je mjeri bila manjkava u odnosu na diskurse ostalih europskih zemalja. Tome su pridonijeli reduciranost psihijatrijskih institucija i stručnjaka kao i snažan utjecaj pravnih zakona na psihijatarske diskusije u Hrvatskoj. Od otvaranja 1879. pa sve do kraja Prvog svjetskog rata jedina je mentalna ustanova, a kasnije i psihijatrijska bolnica, u Hrvatskoj bio Kraljevski Zemaljski Zavod za Umobolne u Stenjevcu (isto: 234). Tako malen broj ustanova jasno signalizira i broj stručnjaka kojih gotovo i nije bilo do početka 20. stoljeća. U nedostatku školovanih psihijatara, a posebice stručnjaka toga područja, hrvatsko je sudstvo smatralo da je svaki medicinski stručnjak također educiran i stručan u području psihijatrije (isto: 235). To je dovelo do nedostatka pristupa u dijagnosticiranju i tretiranju psihijatrijskih oboljenja na hrvatskomu području. Zoran primjer toga je popis mogućih dijagnoza koje su se 1880-ih dijagnosticirale pacijentima Stenjevcu. Na listi koju je sastavio Rohacek, prvi ravnatelj Stenjevcu, nalazilo se samo sedam potencijalnih dijagnoza. Osim elementarne klasifikacije mentalnih bolesti, hrvatska psihijatrijska znanost obilježena je izrazitim utjecajem pravnih zakona. Iako su psihijatrijske diskusije bile uvjetovane saznanjima koja su dolazila izvana, ali i unutar granica Habsburške Monarhije, najveći je utjecaj na hrvatsku psihijatrijsku praksu imao prvi Hrvatski sanitarni zakon iz 1874. kojim su bili uvedeni općinski i kotarski liječnici kao dio javnoga zdravstvenog sektora (isto: 235). Žirovčić tvrdi da je osnovna dužnost uvedenih liječnika bila osigurati stručno medicinsko i psihijatrijsko vještačenje sudovima i policiji (1900: 12, prema D'Alessio i dr. 2017: 235). Foucault u *Les anormaux* komentira istu pojavu navodeći da su

psihijatri postali kriminalistički stručnjaci, jedini koji mogu razlučiti razliku između zločina i ludila i dati procjenu o onome što je opasno u svakom ludilu. (1999: 259, prema Bertoša, Vuković 2020: 173)

Njihovu važnost u hrvatskomu kontekstu ističe osnivanje Državnog liječničkog vijeća 1894. godine koje je predstavljalo najviši autoritet u regiji za pružanje psihijatrijskih vještačenja za sud (D'Alessio i dr. 2017: 236). U hrvatskoj se psihijatrijskoj praksi toga vremena najviše ističu



dva imena, Ivo Žirovčić i Karlo Forenbacher. Obojica su radili u stenjevečkomu zavodu te raspravljali o odnosu između kriminala i psihičkih bolesti. U njihovim se diskusijama može uočiti njihovo stručno znanje i promišljanje, ali i njihova upoznatost s tadašnjim suvremenim psihijatrijskim raspravama (isto: 236), posebice s pojmom degeneracije. Forenbacher u svojim diskusijama u *Liečničkom viestniku* problematizira pojam moralnoga ludila te dolazi do definicije da je moralno ludilo:

vrsta mentalne degeneracije, koja obuhvaća dio onaj psihe koji nazivamo osjećajima, a iskazuje se kao potpuno ili djelomično nepoznavanje etičkih i estetskih pojmova i mišljenja. (1893a: 49 – 50, prema D'Alessio i dr. 2017: 236)

Moralno ludilo Forenbacher kategorizira kao mentalnu bolest koja je prepoznatljiva po degenerativnim znakovima i koja se kao takva razlikuje od kriminala. D'Alessio i drugi tvrde da Forenbacher u definiranju moralne ludosti podsjeća na Morelov koncept pojma degeneracije (2017: 236), dok Vuković naglašava Forenbacherovo upućivanje na radove Lombrosa i Krafft-Ebinga (2016: 443). Ivo Žirovčić smatra se ključnom osobom u postavljanju temelja hrvatske psihijatrijske terminologije i klasifikacije dijagnostičkih kategorija (D'Alessio i dr. 2017: 236). Godine 1894. Žirovčić je postao ravnateljem stenjevečkoga zavoda te je ubrzo uspostavio novu i modernu klasifikaciju psihičkih bolesti (isto: 238). Okosnicu njegove klasifikacije čini podjela u dvije temeljne kategorije – duševne bolesti i duševne slabosti. Duševne je bolesti podijelio u tri vrste: funkcionalne, degenerativne i simptomatske psihoze. Degenerativne su psihoze uključivale različite pojmove poput periodičnih psihoza, paranoje, neurastenije, epilepsije, histerije i paralitičke demencije (isto: 238 – 239). Osim nove klasifikacije psihičkih oboljenja, Žirovčić se zanimao i za razlikovanje psihičkih bolesti od kriminala. Proučavajući psihičko stanje počinitelja kaznenih djela, zaključio je da se u svim slučajevima javlja moralna iskvarenost. Uzroci iskvarenosti, tvrdi Žirovčić, mogu biti dvojaki. Ili su

uzroci moralne degeneracije alkoholizam, paraliza, defekt spolnog nagona i slično (Vuković 2016: 442)

ili su

nemoralni od rođenja i spremni su na svaki zločin te su paraziti društva. (Žirovčić 1896: 204, prema D'Alessio i dr. 2017: 240)

Žirovčić svojom tezom o rođenim kriminalcima iskazuje dobro poznavanje Lombrosove koncepcije u koju je unio elemente teorije degeneracije (isto: 240). U radovima Žirovčića i Forenbachera lako je pronaći do temeljnih tendencija hrvatske psihijatrije druge polovice 19.

stoljeća. Njena je glavna zadaća otkriti razliku između kriminalaca i mentalnih bolesnika kako bi odabrala način na koji će pristupiti pojedincima i izolirati ih. Pri tom je razotkrivanju najveći utjecaj imao Lombroso, kao i čitava teorija degeneracije.

Gemes navodi da 1870-ih i 1880-ih retoriku degeneracije nisu preuzeli samo razni medicinski stručnjaci i znanstvenici, već i romanopisci (2021: 9). Kao primjer navodi E. Zolu i njegov dvadeseti volumen serije romana *Les Rougon-Macquart* u kojem govori o

živčanim modifikacijama koje se očituju u biću, a koji se javljaju kao posljedica prethodnog oštećenja pretka. (Zola 2012: 3, prema Gemes 2021: 9)

Također navodi B. Stokera i njegov roman *Drakula* u kojem se spominje kriminalni tip osobe i izravno navode imena Nordaua i Lombrosoa. Osim u europskim književnostima, degenerativistička je teorija svoje mjesto našla i u hrvatskoj književnosti. Vuković ističe kako se A. G. Matoš

referirao na radove Cesarea Lombrosa, Maxa Nordaua, Krafft-Ebinga, pa čak i na rodonačelnika pojma Augustina Morela. (Vuković 2016: 440)

U svojim se književnim radovima Matoš služi degenerativističkom teorijom pišući o kriminalističkoj antropologiji, hermafroditizmu, alkoholizmu, psihijatrijskoj medicini i ludilu (isto: 440). Matoš korištenjem pojmova i pojava degenerativističke teorije ne iznosi jednoznačan stav prema teoriji, već je ponekad podupire, ponekad kritizira, a ponekad iznosi objektivan izvještaj o njoj (isto: 440). Unatoč tome što je nemoguće ustanoviti Matošev stav o degenerativističkoj teoriji, neupitan je utjecaj koji je teorija imala na njegove književne, kao i neknjiževne radove. Uz Matoševo se ime može istaknuti i ime J. P. Kamova koji se u nekoliko svojih članaka osvrnuo na Lombrosove knjige. Vuković ističe da se Kamov

afirmativno odnosio prema ideji da je degeneracija inherentna kulturi, umjetnosti i književnosti modernizma i osvrtao na pojave koje očigledno obilježavaju hrvatsko društvo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. (Vuković 2016: 441)

Prisutnost degenerativističke teorije među hrvatskom književnošću, a ponajviše među psihijatrijskim diskursom, jasan je dokaz da je koncept degeneracije, kao i u ostalim europskim zemljama, bio prihvaćen u hrvatskomu društvu s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

## Degeneracija i normalizacija

Razlikovanje koncepta normalnog od koncepta nenormalnog jedan je od temeljnih mehanizama kojima društvo druge polovice 19. stoljeća uspostavlja i održava vlastiti integritet. Okosnicu te distinkcije devetnaestostoljetno je društvo smjestilo unutar saznanja degenerativističke teorije. No ono što degenerativistička teorija nije utvrdila, a što je društvo 19. stoljeća smatralo samorazumljivim, jest objašnjenje što to jest, a što nije normalno. Link naglašava da ono što današnje društvo smatra normalnim jest kulturološka činjenica koja je diskurzivno proizvedena od sredine osamnaestoga stoljeća (2006: 538, prema Karschay 2015: 15). Foucault je pak istaknuo kako se nenormalnosti, odnosno mentalna oboljenja ne smiju shvaćati kao prirodna činjenica, već kao kulturološki konstrukt koji uspostavljaju upravne i medicinsko-psihijatrijske prakse (1961: 4 – 7, prema Porter 2002: 3). I Karschayeva i Foucaultova izjava potvrđuju kako pojam normalnosti i nenormalnosti nisu egzistentni pojmovi, već je njihovo značenje arbitrarno te ovisno o kulturološkim kontekstima. Stoga može čuditi činjenica da je društvo 19. stoljeća svoju cjelovitost gradilo na dvama suprotstavljenim pojmovima fluidna značenja. No tom se praksom devetnaestostoljetno društvo nije mnogo razlikovalo od drugih društava. Lotman tvrdi da je

početak svake kulture u njenoj podjeli svijeta na naš vlastiti unutarnji prostor i njihov vanjski prostor. Kako se tumači ova binarna podjela ovisi o tipologiji kulture. Ali potreba za podjelom jedna je od ljudskih kulturnih univerzalija. (1990: 131, prema Karschay 2015: 18)

Bez uspostave kategorije drugog ne može se uspostaviti kategorija nas čime se dovodi u pitanje identitet društva. Zato društvo pri konstrukciji vlastita identiteta poseže za procesom samoopisivanja kojim se osigurava od mogućega raspada. Činom samoopisivanja društvo stvara i opisuje svoj identitet oblikujući ga u opreci prema drugome. Uspostavljanjem razlike između sebe i drugih društvo se osigurava od brojnih raznolikosti koje mogu dovesti do njegova raspada. Štogaod dominantno društvo doživljava kao prijeteće i razorno obilježiti će kao drugo (Karschay 2015: 19). Karschay naglašava da drugost nikada ne postoji sama po sebi, već je konstruirana u pokušaju da društvo ograniči i definira svoj vlastiti identitet (2015: 19). Europsko građansko društvo 19. stoljeća istim je principom stvaralo vlastiti identitet pri čemu je dominantna kultura samoopisana i konstruirana kao normalna, dok je drugost bila obilježena kao nenormalna. U definiranju koherentna i stabilna kulturnog identiteta 19. stoljeća bili su uključeni teoretičari degeneracije (isto: 18). Njihovo je djelovanje utjecalo na temeljno shvaćanje devetnaestostoljetnoga pojma normalnog, odnosno nenormalnog. Degenerativističko

vjerovanje da je degenerativnost manifestirana biološkom manjkavošću, te stoga lako prepoznatljiva, postaje ključni kriterij za odvajanje normalnih od nenormalnih. Stoga je devetnaestostoljetno društvo degenerike stigmatiziralo kao socijalno drugo (isto: 3) koje je vladalo izvan granica normalnog. Karschay naglašava kako je etiketa nenormalnosti činila degenerike lako prepoznatljivima zbog čega su postali podložni mjerama kontrole i segregacije (2015: 2). Označavanjem degenerika kao socijalnog drugog

smješta ih se u sigurnu zonu abnormalnosti – što ih čini bezopasnima i lišenim moći da budu prijetnja autoritetu. (isto: 18)

Dakle, degeneracija je postala uvjetom za razlikovanje norme od nenormalnosti, dok se ta ista uspostavljena norma, tvrdi Foucault, koristila za kontrolu degenerika koji su se smatrali nenormalnima (2003: 9). Normativni je sloj društva 19. stoljeća kontrolirao nenormalne pojedince isključujući ih iz svog polja norme. Porter naglašava kako sva društva neke pojedince proglašavaju nenormalnim, devijantnim i drugačijim čime ih isključuju iz potpunog socijalnog prihvatanja (2002: 62). Ta je strategija normalizma, koju je Link prozvao protonormalizmom, bila dominantna u 19. stoljeću pri čemu su veliku ulogu u njenu represivnom mehanizmu imali degenerativistički teoretičari. Oni su represivnu strategiju temeljili na degenerativističkoj teoriji prema kojoj degeneracija označava istupanje od norme čije je postojanje uvijek pretpostavljeno (Karschay 2015: 4). Oslanjanje na degenerativističko samorazumijevanje pojma norme dovelo je do ispraznosti njegova značenja što je naposljetku utjecalo na shvaćanje normalnosti i nenormalnosti u društvu 19. stoljeća. U degenerativističkomu diskursu, tvrdi Karschay, norma je društveno prihvatljiva ponašanja uvijek bila samo prešutno postavljena (2015: 216). Dakle, ono što je društvo 19. stoljeća smatralo normalnim bilo je samo proizvod izveden iz konstrukcija degenerativističkih teoretičara kojim su nastojali obuzdati predmete svog proučavanja odvajajući ih iz navodnih normativnih skupina (isto: 3). Obuzdavali su ih i izdvajali procesom otuđenja, koji je imao nenamjeran učinak destabilizacije poimanja normalnosti (isto: 3). Naime, što se više povećavala sfera degeneracije, sužavalo se normativno polje. No problem nije bio samo u sve širem polju degenerativnosti, već u činjenici da je degeneracija bila jedan od najneodređenijih pojmova 19. stoljeća (isto: 11). Dakle, uspostavljanje razlike između normalnoga i nenormalnoga sloja društva temeljilo se na pretpostavljenu pojmu norme i neodređenu pojmu degeneracije. Ako su se degeneracija i normalnost shvaćale kao suprotni i isključivi pojmovi, tada je barem jedan od termina trebao biti razrađen kako bi se opozicijskom paru dalo značenje (isto: 4). U nedostatku precizna značenja norme i degeneracije degenerativni diskurs nikada nije mogao u potpunosti uspostaviti

granicu između normativnosti i degeneracije. Karschay naglašava kako degenerativistički spisi nikada nisu u potpunosti eliminirali osjećaj da nema bitne razlike između degeneracije i normalnosti (2015: 215). Ono što se u degenerativnim spisima smatralo drugim i opasnim za društvo u drugim bi se povijesnim, kulturnim i društvenim okolnostima smatralo sastavnim dijelom norme (isto: 18).

Razlog zašto je društvo 19. stoljeća nenormalno doživljavalo kao prijeteću i razornu drugost proizlazi iz modela funkcioniranja društvenoga života u kapitalističkim državama zapadne Europe od kraja 18. do početka 20. stoljeća (Bertoša, Vuković 2020: 159). U kapitalističkomu je uređenju glavni resurs ljudsko tijelo zbog čega se javlja potreba za nadziranjem i upravljanjem sredstvom koje je od iznimne važnosti za proizvodnju (isto: 159). Najčešće strategije kojima se kontroliraju i nadziru ljudska tijela, odnosno kojima se provodi politička moć nad njima jesu normalizacija i discipliniranje (isto: 159). Degenerativni su pojedinci bili isključeni iz društva i kao takvi izmicali su kontroli političkih moći zbog čega su stvarali prijetnju društvu. Procesom normalizacije oblikovalo se polje normalnosti i nenormalnosti te uspostavila segregacija društva na one koji jesu i one koji nisu ulazili u polje norme. No osim što je normalizacija uzrokovala dvojaku podjelu društva, njeno je polje norme omogućilo kontroliranje i upravljanje nenormalnim pojedincima. Kalanj ističe da je cvjetanje brojnih ustanova u 19. stoljeću, čiji je cilj bio nadzor i dresura ponašanja, pokazatelj djelotvornosti normalizacijskih strategija moći (1993: 5). Ustanove i institucije 19. stoljeća bile su usmjerene degenericima koje su, zbog etikete nenormalnosti, tretirale kao pojedince kojima je potrebno liječenje. Smještanje degenerativnih pojedinaca u polje nenormalnosti omogućavalo je institucijama da upravljaju, lakše nadziru te normiraju njihova mjesta i uloge (Bertoša, Vuković 2020: 155) čime su ti pojedinci ponovo zašli pod kontrolu političke moći. Konačni je cilj modernih društava proizvodnja poslušnih i normalnih tijela (isto: 160). Među devetnaestostoljetnim institucijama koje su provodile normalizacijsku moć Foucault ističe psihijatriju. Naglašava kako psihijatrija ne zahtijeva da liječi, već medikalizacijom nenormalnoga uspostavlja funkciju zaštite i reda, odnosno funkcionira kao lov na degenerike čime brani društvo (1999: 292 – 300, prema Bertoša, Vuković 2020: 149 – 159). Namjera je psihijatrijskoga sustava popraviti degenerativnoga pojedinca kako bi se njime moglo djelotvornije manipulirati (isto: 155). I u hrvatskomu je mladom građanskom društvu važnu ulogu imala psihijatrija. Njen značaj ponajbolje potvrđuje ranije spomenut autoritet koji je psihijatrija imala u hrvatskomu sudskom i pravnom diskursu 19. stoljeća. Važnost psihijatrijskoga mišljenja u sudskim procesima dokazuje značaj koji je psihijatrija imala u

kontroliranju i pročišćavanju hrvatskoga građanskog društva. Neupitna je normalizacijska moć kojom je psihijatrija u Hrvatskoj proizvodila kategoriju nenormalnosti te oblikovala tehnike za njeno suzbijanje, preuzela odgovornost za ćudoređe, sigurnost i čistoću društva kako bi pacificirala otpor sustavu (isto: 157 – 158). Normalizacijska je moć u Hrvatskoj toga doba djelovala i u području školstva, koje je služilo, tvrdi Župan, discipliniranju tjelesnosti i reguliranju ponašanja (2008: 189 – 209, prema Bertoša, Vuković 2020: 162). I dok se u okviru školstva kontrolirala i nadzirala seksualnost, regulacija je rada u industrijama bila oblik standardizacije i optimizacije tijela u proizvodnji (Bertoša, Vuković 2020: 165). Dakle, i u hrvatskomu je građanskom društvu s kraja 19. stoljeća normalizacijska moć odvajanjem kategorije normalnih i nenormalnih, kontrolirala i disciplinirala ljudska tijela u svrhu njihove produktivnosti i iskoristivosti kao resursa kapitalističke produktivnosti.

## Književnost i degeneracija

Neupitan je utjecaj koji je koncept degeneracije imao u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća. Doron ističe kako je u modernu društvu uobičajeno shvaćanje i prikazivanje koncepta degeneracije kao tipične teme *fin de sièclea* (2019: 1). Dakle, u kulturnomu je sjećanju degeneracija upamćena kao pojam koji je u diskursu 19. stoljeća bio u mogućnosti locirati, dijagnosticirati i razriješiti prevladavajući osjećaj društvene i kulturne krize (Achheim 1993: 649). Iako se teorija degeneracije najprije obrađivala u literaturi znanstvenika i medicinskih stručnjaka, posebice psihijataru, ubrzo se proširila i na područje književnosti. Vuković tumači književnost

kao praksu koja nastaje u ustrajnom isprepletanju s dominantnim društvenim i kulturnim kretanjima u različitim zonama ljudskog djelovanja poput ekonomije, medicine, pedagogije, prava, religije, biologije ili inženjerstva, istodobno potvrđujući ta kretanja i dovodeći ih u pitanje. (Vuković 2016: 445)

Stoga ne čudi što je teorija degeneracije, zajedno s pripadajućim osjećajima izrazite tjeskobe i zabrinutosti, bila utjelovljena u književnost *fin de sièclea*. Već je Max Nordau u svojoj analizi istaknuo da su suvremena umjetnost i poezija *fin de sièclea*, život i ponašanje ljudi koji stvaraju ta djela, stavovi njihovih recipijenata te ukusi i estetski kriteriji pomodnoga društva odraz spoja dviju bolesti – degeneracije i histerije (2016: 16). Iako se u pitanje dovodi Nordauova prosudba degeneracije u sferi umjetnosti i književnosti, prvi je otvorio vrata izučavanju toga koncepta u okvirima književnosti, a koje se nastavilo u 20. i 21. stoljeću. Hambrook je istaknuo kako je

komunikativan i utjecajan karakter književnosti te sve veći broj čitateljske publike uzrokovao da se književnost gleda kao sredstvo propagiranja i širenja degenerativne tendencije u zajednicama i nacijama. (Hambrook 2006: 1008)

Također, Karschay tvrdi da je

fikcija tog razdoblja pokazivala potencijal za uključivanje u znanstvene rasprave o degeneraciji, i to na kreativne načine koji su bili neprimjereni neknjiževnim bavljenjem tom temom. (2015: 5)

Degeneracija je u književnosti *fin de sièclea*, ističe Karschay, bila postavljena kao nenormativno stanje socijalno drugih (2015: 4). Dakle, u književnosti se degeneracijom iskazivalo sve ono što se smatralo stranim, drugim, nenormalnim i prijetećim za normalno građansko društvo 19. stoljeća. Hrvatsko građansko društvo, koje je u razdoblju *fin de sièclea*

bilo u nastojanju, u svom se pristupu nije mnogo razlikovalo od ostalih europskih društava. Vuković naglašava kako je hrvatska normalna građanska kultura 19. stoljeća

uvozila, usvajala i proizvodila diskurs o degeneraciji kao dio vlastite znanstvene, objasnidbene paradigme, ali je u zonu nenormalnog potiskivala prijeteće degenerirane pojave i procese. (Vuković 2016: 445)

Hrvatsku književnost u razdoblju moderne Vuković sagledava kao problemsko polje nastalo na rubu normalizacijske kulture unutar koje se oblikovalo hrvatsko građansko društvo zbog čega je ona istodobno proizvod te kulture, ali i mjesto na kojemu izbijaju njena potisnuta politička, etička i epistemološka proturječja (isto: 445). U daljnjemu će se dijelu rada navedena teza dokazati analizom koncepta degeneracije u pojedinim djelima hrvatske književnosti *fin de siècle*. U analizi će se nastojati donijeti prikaz različitih pojavnih oblika degeneracije u hrvatskoj književnosti, kao i objašnjenje zašto su, iako su bili isključivani, bili potrebni za oblikovanje identiteta hrvatskoga mladog građanskog društva.



U Novakovu romanu *Tito Dorčić* nije teško uočiti utjecaj degenerativističke teorije. Osim što roman utjelovljuje postavke degenerativističke teorije, također se osvrće i na teoriju evolucije. Spominjanjem Darwina i Lamarcka prizivaju se postavke evolucije koje se u romanu povezuju s Wolffovom doktorskom disertacijom na temu *Intelektualni razvitak po stališkom zanimanju ljudi*. Osim prizivanja načela evolucije, ono se i opimjeruje Wolffovim maštanjem o procesu postanka nove vrste kralježnjaka.

Prođe prvi milijun godina ... i drugi... prođe i deseti milijun godina ...Potomci su onoga para ljudi što se naselio bio pred deset milijuna godina na osamljenom otočiću, skroz preobraženi. (Novak 1979: 63 – 64)

Osvrtanje na teoriju evolucije u romanu otvara problematika o intelektualnu razvitku ljudi. Unutar društva u kojem prevladavaju intelektualno razvijeni i inteligentni ljudi postoje pojedinci čiji je razvoj ostvaren na znatno nižem stadiju, među kojima je i protagonist romana Tito Dorčić. Niži stupanj Titova razvitka u romanu je iskazan obilježjima kojima se unutar degenerativističkoga diskursa opisuju degenerici. Titova niska razina inteligencije otkrivena je njegovim prvim iskustvima u obrazovanju. Već je tada profesorima upala u oči Titova sposobnost pamćenja koja je bila razvijenija u usporedbi s njegovim drugim intelektualnim sposobnostima. No ta sposobnost nije bila odlika razuma, nego znak njegove lukavosti, svojstva koje se obično pojavljivalo kod đaka slabih duševnih sposobnosti (isto: 39). Tumačenje Titove duševne slabosti nasljeđem još je jedno tipično mjesto degenerativističke teorije. Profesor Wolff ističe kako su svojstva koja su izbila kod Tita i druge seljačke djece posljedica nasljedstva jer

u nepromijenjenom stogodišnjem načinu života, razmišljanju i radu seljaka nije bilo nužde da se naslijeđena svojstva mijenjaju, niti da razvijaju druga nova svojstva. (isto: 55)

Titova razina intelektualnih sposobnosti, koja je posljedica svojstava prenošenih iz generacije u generaciju, potvrđuje tvrdnju Morelove teorije o utjecaju roditelja na potomke, odnosno prenošenju degeneracije s generacije na generaciju. Osim što je niža razina inteligencije iskazana u Titovu obrazovanju, također je prikazana njegovom otežanom integracijom u društvo. To je ponajviše vidljivo u njegovu pokušaju uključivanja u sferu kulture. Titovo razumijevanje prava, kazališta i romana razlikuje se od tipična načina na koji društvo shvaća te djelatnosti. Autore pravnih knjiga smatrao je abnormalnim ljudima koji sami ne mogu razumjeti što su napisali, svi romani koje je pročitao činili su mu se jednostavno građeni, a za ljude na

pozornici smatrao je da zavaravaju jer ne misle, ne govore i ne rade kao obični ljudi (isto: 66 – 68). Titovo poimanje kulture naglašava distinkciju između njega i ostatka društva koje u takvim djelatnostima nalazi smisao i užitek. Ta je distinkcija naglašena i u iskazima ravnatelja Sabljaka koji tvrdi da se kod ljudi Titova kova

nedostatak kulture očituje... a u samostalnom životu poslije ne mogu ga nikako zatajiti. Oni rijetko mogu da savladaju u sebi prirodenu surovost svoga podrijetla; nasilni su prema nižima i uza to do smiješnosti tašti na svoje znanje ili čast. Ili se ne mogu otresti opet drugih poroka. (isto: 90)

Titova je otuđenost od kolektiva posebice vidljiva u njegovu neuspješnu braku gdje dolazi do sukoba

visokom kulturom oplemenjene ljudske duše s nekulturnim čovjekom koji je po baštini iza predaka i prilikama uzgoja ostao pored svojih navika u niskoj sferi priprostosti što bi gdjekada prelazila u surovost. (isto: 165)

I Tito je bio svjestan podvojenosti u braku pri čemu je Reginino ponašanje tumačio

kapricom pokvarenoga gospodskoga djeteta, dočim je svoju bestijalnost smatrao opravdanom i dozvoljenom nasladom zdrava čovjeka koji se nije otuđio prirodi. (isto: 173)

Zbog svoje degenerativne ćudi Tito je najprije bio izoliran iz bračne postelje, a potom i ostavljen čime je završio njegov besplodni brak. Degeneracija je Dorčića na svojvrstan način učinila jalovim što se može povezati s Morelovom postavkom o sterilnosti i propadanju degenerativne loze. Iskaz se Dorčićeve degenerativnosti u romanu uočava i u njegovoj uporabi alkohola, a potom i morfija. Nordau u *Degeneraciji* ističe Morelov stav o narkoticima i stimulansima bilo koje vrste pod čijim se utjecajem ubrzano propada na niže stupnjeve degeneracije (Nordau 2016: 35). Upravo je Dorčićeva uporaba alkohola, a potom i morfija pridonijela njegovu bržem propadanju. Osim alkoholizma, Dorčićeva je izopačenost iskazana i njegovim seksualnim perverzijama. Već se u Titovim mladim danima iskazuje njegova pohotljiva narav koja se intenzivirala uporabom alkohola.

S pićem je bilo u savezu njegovo do brutalnosti surovo utaživanje niskih pohota (isto: 167)

S vremenom je Titov alkoholizam doveo do njegova pokušaja nasrtanja na djevojčicu, a kasnije i do njegova neprimjerna ponašanja pred seljankama koje su pripovijedale da je

pred njima na cesti radio svašta... ništa lijepo... (isto: 211)

Devetnaestostoljetno društvo spolnost je doživljavalo produktivno, ali i restriktivno zbog straha od degeneracije (Bertoša, Vuković 2020: 162). Upravo je Dorčićevo spolno ponašanje odraz nervoze koja se javila u društvu 19. stoljeća zbog

  mogućnosti da oslobađanje spolnosti i njezinih učestalih perverzних manifestacija dovode do smanjene učinkovitosti radno sposobnog stanovništva te do opće depopulacije. (Bertoša, Vuković 2020: 162)

Profiliran kao biće čija je niska razina inteligencije određena nasljeđem koje se teško asimilira u kulturu građanstva te je sklono alkoholizmu, narkoticima i seksualnim perverzijama, Titu Dorčića nije mogla snaći drugačija sudbina nego da bude proglašen nenormalnim i smješten u sanatorij za živčane bolesti. Vuković tvrdi kako su Dorčićeve degenerativističke osobine od njega napravile polu-životinju, čovjeka-ribu što ga čini abhumanim (Vuković 2016: 47). Čudovišnost i abhumanost Dorčića morala je biti smještena unutar područja psihijatrije koja je nastojala kontrolirati Dorčićevu nenormalnost. Upravo je pokušaj kontroliranja Dorčićeve abhumanosti odraz kulture 19. stoljeća koja zbog tjeskobe od sve većeg tjelesnog i fizičkog propadanja radne snage pokušava kontrolirati i iskoristiti resurse koji se smatraju nenormalnima (isto: 447 – 448). No nakon Titova izlaska iz sanatorija intenzivira se njegova degenerativnost što dokazuje neuspjeh pokušaja normalizacije. Upravo zbog neuspjele normalizacije i Titova ostajanja u stanju abhumanosti moralo je doći do njegove smrti koja je znak da se normalizacijska kultura mora pročistiti od vlastite nečistoće (isto: 448 – 449).

## *Posljednji Stipančići*

Devetnaesto je stoljeće u Hrvatskoj obilježeno promjenom društvene strukture, odnosno tranzicijom iz feudalne društvene stvarnosti prema građanskomu društvu (Jakubec 2019: 202). Oblikovanje građanskoga društva zahtijevalo je jednakost svih građana čemu se nisu znali prilagoditi pripadnici privilegiranih slojeva (isto: 205). Jakubec navodi kako se trgovci i obrtnici, koji su se opirali modernizaciji, nisu uspjeli prilagoditi novomu tržišnom gospodarstvu zbog čega je došlo do propadanja povlaštenih skupina i nestanka uglednih obitelji s društvene pozornice, a upravo je to Novak oprimjerio *Posljednjim Stipančićima* (2019: 205 – 207). Imućnost obitelji Stipančić, koja se prenosila s koljena na koljeno, došla je do stečaja zbog nemogućnosti prilagodbe posljednje generacije obitelji zahtjevima modernosti. Kapitalističko degeneriranje obitelji Stipančić u romanu je naglašeno opisom izgleda nekadašnjih generacija čime se ističe njihova superiornost nad sadašnjom generacijom.

Kakvi su to bili ljudi! Kažu da su bili za čitavu glavu veći od današnjega naraštaja, širokih pleća i brkati, a uza to ljudi mudri i pravedni. Ne sjećaš li se kako je to bio gromotan čovjek, a njegov ga je otac, pripovijedali su mi toliko puta, nadmašivao za čitavu glavu... (Novak 2008: 19)

U eri koja je usmjerena kapitalističkoj produktivnosti gubitak je vitalnosti i energije izazivao tjeskobu (Sontag 1978: 62). Bankrot obitelji Stipančić doveo je do gubitka njihove vitalnosti, a time do nemogućnosti uključivanja obitelji u kapitalističku proizvodnju. Sontag navodi kako je rani kapitalizam pretpostavljao nužnost reguliranja potrošnje, štednje, računovodstva i discipline ljudskoga resursa (1978: 63). U takvim je okolnostima, tvrdi Sontag, tuberkuloza opisana u slikama koje sažimaju negativno ponašanje devetnaestostoljetnoga homo economicusa koji utjelovljuje trošenje vitalnosti (1978: 63). Stoga se prikaz Lucijine tuberkuloze u romanu može čitati kao metafora uzalud potrošena života te traćenja kapitala i energije što je potpuno suprotno ekonomskim idealima 19. stoljeća (Vuković 2018: 100). Metaforičnost tuberkuloze nije neobična pojava u književnosti i umjetnosti 19. stoljeća. Byrne ističe tuberkulozu i sifilis kao tipična mjesta iskazivanja socijalne anksioznosti u viktorijanskomu dobu. Ono što omogućuje širok raspon značenja i asocijacija koje tuberkuloza obuhvaća jest njeno podrijetlo koje je u 19. stoljeću bilo obavijeno velom tajne (Byrne 2011: 2). Upravo se zato tuberkuloza javlja kao česta tema u stranim književnostima, ali i u hrvatskomu književnom opusu s kraja 19. stoljeća. Vuković navodi kako se hrvatska književnost s kraja 19. i početka 20. stoljeća često referira na bolesti, tijela vođena nagonima te na bolesne, napete i izopačene umove (2017: 95). To dokazuju *Posljednji Stipančići* u kojima

je Lucijino oboljenje, kao što je već ranije navedeno, oznaka neprilagođenosti i gubitka vitalnosti njene obitelji zbog čega je morala biti isključena iz kapitalistički produktivnoga društva. Metaforičnost Lucijine tuberkuloze proizlazi iz činjenice da je u 19. stoljeću tuberkuloza bila metafora gubitka snage, a dobivanje tuberkuloze označavalo je gubljenje vitalnosti (Sontag 1978: 61 – 62). Vuković navodi da je

Lucijina bolest, kao sinegdoha naslijeđene obiteljske bolesti i neprilagođenosti, signal patologije energije. (Vuković 2018: 100)

Stipančićev gubitak energije izaziva osjećaj tjeskobe u društvu zbog njihove nemogućnosti uključivanja u kapitalističku produktivnost. Zbog toga Lucijina tjeskoba funkcionira kao socijalna tjeskoba, odnosno oblik nenormalnosti koji je degenerativistička teorija pokušala objasniti kako bi spriječila njegove štetne učinke kroz mehanizam socijalne higijene (Vuković 2018: 97). Tjeskoba zbog štetnih učinaka tuberkuloze u društvu je potaknula strah od širenja bolesti. Stoga se prema bolesti, tvrdi Sontag, ponašalo kao da je tabu što je dovelo do izbjegavanja njena imenovanja (1978: 6). U romanu se bolest također ne imenuje izravno, već blijedom puti, crvenilom u obrazima, hiperaktivnošću koja se smjenjuje s tromošću, odnosno simptomima koje Sontag navodi kao tipične odlike tuberkuloze (1978: 11). Osim što se izbjegava imenovanje tuberkuloze, zbog straha od širenja bolesti društvo oboljele pojedince izolira iz zajednice (Sontag 1978: 37 – 38). Tuberkuloza koja Luciju zatvara u četiri zida njene kuće i onemogućuje joj aktivno sudjelovanje u društvenom životu, oslikava izoliranost njene obitelji koju je društvo isključilo zbog njihove slabosti i nemogućnosti sudjelovanja u kapitalističkoj proizvodnji. Gubitak vitalnosti i neprilagođenost učinili su Stipančiće abnormalnim i degenerativnim pojedincima u energetski usmjerenom društvu. Takva degenerativna loza nije mogla opstati u kapitalističkomu društvu, već je moralo doći, kao što tvrdi Morel, do sterilnosti i propadanja degenerativne loze. Nemogućnost opstanka loze Stipančića u romanu je također iskazana Lucijinim oboljenjem. Byrne tvrdi da je tuberkuloza bila socijalno percipirana kao ženska bolest, ali u kontekstu seksualnih tjeskoba koje su obilježavale *fin de siècle*ovski pristup (2011: 6). Naime, pri oblikovanju hrvatskoga građanskog društva fokus se stavljao i na kontroliranje tjelesnosti pri čemu se ograničavao spolni život, i to među ostalim, sputavanjem i ocrnjivanjem ženske spolnosti (Bertoša, Vuković 2020: 161 – 162). U okviru kapitalističke proizvodnje žensko je tijelo normirano samo kao mašinerija koja proizvodi nove ljudske resurse. Svaki se drugi oblik ženske seksualnosti smatrao abnormalnim i nepoželjnim. Lucija, koja uvjetovanošću svoje loze nije mogla proizvesti nove prilagođene

ljudske resurse, nije se mogla ostvariti kao majka. Osim pobačaja, čitava je njena seksualnost u romanu profilirana abnormalno i nepoželjno.

Žensko je, kad stane gubiti i stid, padat će nizbrdice, i onda moramo biti pripravnici od nje na svako zlo, na najveću sramotu u koju može upasti ženska. (Novak 2008: 100)

Lucijina je bolest nedvojbeno u krajnjem sukobu s kapitalističkom idejom proizvodnje (Vuković 2018: 100). Njen nedostatak vitalnosti, izoliranost i sterilnost koje uzrokuje tuberkuloza jasna su slika neprilagođenosti i slabosti Stipančića u novo-oblikovanom kapitalističkom društvu. Stoga se u ovom romanu tuberkuloza može čitati kao signal otpora kapitalističkoj i rodnoj politici (isto: 104).

## *Katastrofa*

U noveli *Katastrofa* Leskovar progovara o bijedi i siromaštvu uz reprezentaciju tadašnjega socijalnog statusa učitelja u Hrvatskoj (Milanja 1987: 30). Usmjerujući se na lik Frana Ljubića, Leskovar piše o hrvatskomu učitelju čije su siromaštvo i bijeda uvjetovani socijalnim i klasnim uređenjem društva. Poput ostalih europskih društava, hrvatsko se mlado građansko društvo zasniva na kapitalističku ustroju koje primat daje kapitalu i proizvodnji. U takvu društvu Ljubić, koji osim tijela i znanja ne posjeduje ništa drugo, jedino može prodavati svoje tijelo (Vuković 2018: 101) kapitalističkoj proizvodnji kojoj je ljudsko tijelo glavni resurs proizvodnje (Bertoša, Vuković 2020: 159). Jeftina prodaja troši Ljubićevo tijelo što dovodi do pogubnih posljedica. Byrne navodi da viktorijanska književnost preokupacijom klasnim sustavom, posljedicama industrijalizacije i stanjem ljudskoga tijela iskazuje povezanost potrošnje s kapitalizmom pri čemu potrošnja razrušava kapitalizam, ali je istodobno i njegova metafora (2011: 5). Novela *Katastrofa* dokazuje da je tvrdnja Katherine Byrne primjenjiva i izvan granica viktorijanske književnosti, odnosno u hrvatskoj književnosti s kraja 19. stoljeća. *Katastrofa*, tvrdi Vuković, naglašava činjenicu da je gradnja hrvatskoga civilnog društva konzumirala zdravlje proletarijata radi svoje produktivnosti i opstanka (2018: 102). Kako bi oblikovalo vlastiti integritet, društvo je trošilo Ljubićevo tijelo što je dovelo do gubitka njegove energije. U razdoblju koje je bilo usmjereno proizvodnji, gubitak je energije stvarao društveni osjećaj tjeskobe zbog opovrgavanja ideje o napretku i razvoju. Degenerativistička je teorija nedostatak energije smatrala opasnom pojavom jer su umor i živčana iscrpljenost uvjetovali brže napredovanje degeneracije (Nordau 2016: 540). Ljubićev je lik kroz čitavu novelu profiliran gubitkom životne energije.

On ćuti kako se umornost, koja mu već toliko dana pritište moždane, a misli goni u neki nesvjesnu tamu, prelijeva dolje u ruke i noge. (Leskovar 1998: 27)

Progresija njegova umora iscrpljuje iz njega životnost i čini ga nesposobnim za djelovanje i razmišljanje.

On se ćutio posve satrvenim; počinuti, počinuti bijaše mu jedina misao... (Leskovar 1998: 30)

Naposljetku, nedostatak Ljubićeve energije pretvara ga u živa mrtvacu čime postaje nešto degenerativno, nešto tuđe.

Bijaše joj kao da nije to topla put njezina muža, već nešto bez života, nešto tuđe“ (Leskovar 1998: 42)

Potpuno iscrpljivanje Ljubićeve energije otvorilo je vrata bržem razvoju njegova oboljenja. Gemes navodi kako su degenerativisti društvo tipično razdvajali u dvije distinktivne kategorije, zdrave i bolesne (2021: 7). Degenerativnost Ljubićeva nedostatka energije koja mu onemogućuje opstanak u proizvodnji dodatno je naglašena njegovim smještanjem u kategoriju bolesnih. Iako ni u *Katastrofi* nije imenovana Ljubićeva bolest, znaci poput žestokih napadaja kašlja i mlake krvi jasno iskazuju da je riječ o tuberkulozi. Uzrok Ljubićeva oboljenja nalazi se u kapitalističkoj proizvodnji koja nemilosrdno troši njegovo tijelo dajući mu za to minimalnu naknadu s kojom ne može prehraniti ni sebe ni svoju obitelj. Korištenjem zdravih tijela kao goriva društvo postaje izvorom bolesti koja se širi zbog nepravde i ekonomskoga poretka (Vuković 2018: 101 – 103). Osiromašeno stanovništvo, koje se javilo kao posljedica industrijalizacije, među srednjom je klasom pojačalo strah od degeneracije (Gemes 2021: 9). Ljubićeve kolege osiromašeni proizvodnjom također su se smatrali degenerativnim pojedincima što je dovelo do njihove isključenosti iz društva te time do njihova propadanja.

Jeretin, krasan mladić, zaglavio je u razdrtoj vlažnoj školi, a Demartini, znaš, naš Ante, jesi li čuo?... Ta umro je naravnom smrću. Ah, čini se samo, ali ja znam, ubio se, ubio gladom... pušio je, vječno pušio i pio...A dva mjeseca poslije njega izumre mu cijela obitelj. (Leskovar 1998: 29)

Njihova je degenerativnost, osim u siromaštvu, vidljiva i u uživanju narkotika i alkohola koje Žirovčić povezuje s razvojem degeneracije. Također, dolazi do izumiranja njihovih obitelji čime se, prema Morelovoj tezi, prekida degeneracijska loza. U kontekstu degenerativističke teorije, Ljubićeva je degeneracija iskazana tuberkulozom koja ga iscrpljuje i isključuje iz sustava proizvodnje što naposljetku dovodi do njegove smrti. Iako društvo isključuje Ljubića zbog tuberkuloze, samo je društvo iscrpljivanjem Ljubićeva tijela uzrokovalo njegovo oboljenje. Stoga se tuberkuloza u *Katastrofi* treba čitati kao metafora socijalne korupcije i iskaza svega onoga što je pogrešno u neprirodnu kapitalističkomu svijetu koji je obilježio hrvatsko društvo s kraja 19. stoljeća (Vuković 2018: 101 – 102).



## *Poslije nesreće i Duga*

Iako je novelu *Poslije nesreće* Leskovar napisao 1894. godine, a *Dugu* Šimunović 1907. godine, u ključu degenerativnog čitanja oba prozna djela povezuje tematika seksualnosti, napose ženskoga identiteta i spolnosti. Strah je od degeneracije bio povezan sa spolnošću zbog čega se javila potreba za nadziranjem i reguliranjem spolnosti (Bertoša, Vuković 2020: 162).

Građanska klasa spolnost povezuje s ulogom obitelji, javnim moralom, društvenim reformama te s konceptom iskoristivosti, samodiscipline i odgovornog ponašanja“ (isto: 169 – 170)

Bertoša i Vuković dalje navode kako je spolnost u buržoazijskim društvima postala normalizacijski mehanizam kojemu je ideja očuvati vitalnost i snagu novonastale nacionalne zajednice (isto: 170). U kontekstu se te ideje u fokus stavila kontrola ženskoga tijela i seksualnosti čija je jedina uloga bila reproducirati nove ljudske resurse. U društvu koje je degeneraciju počelo dovoditi u vezu s nereguliranim vidovima spolnoga života (isto: 170) svaki se drugi oblik ženske seksualnosti smatrao nenormalnim i nepoželjnim te su se kao takvi nastojali staviti pod kontrolu ili iskorijeniti. Novela *Poslije nesreće* pripovijedajući o posljedici preljuba u jednom građanskom braku progovara o degenerativnosti Anine seksualnosti. U građanskom društvu, koje spolnost povezuje s ulogom obitelji i moralom, preljub se smatra degenerativnim oblikom spolnosti čije je širenje potrebno spriječiti. Kao što se u prethodno analiziranim djelima izbjegavalo imenovanje tuberkuloze zbog straha od širenja zaraze, u čitavoj se noveli *Poslije nesreće* izbjegava direktno imenovanje preljuba oslovljavajući ga terminima nesreće, čina ili zgrade. Uzrok čina preljuba leži u Aninoj, odnosno ženskoj spolnosti koja nije usmjerena reprodukciji, već je okrenuta potrazi za užitkom (isto: 162). Hurley navodi kako su krajem 19. stoljeća žene bile percipirane na dvojadi način, svetački ili demonski te aseksualno ili nezasičnih seksualnih poriva (1996: 121). Granica između te binarne podjele ovisi o ženskoj spolnoj aktivnosti koja bi prema rodnoj ideologiji s kraja 19. stoljeća trebala biti pasivna i kao takva komplementarna muškoj aktivnosti (isto: 121). Ana, koja preljubom ostvaruje spolnu aktivnost, u noveli se prikazuje kao grešnica što je dodatno naglašeno distinkcijom njena života prije i poslije preljuba. Prije nesreće Ana je profilirana kao *ničim neoskvrnuta, čista djevica*, dok je nakon preljuba osjećala težinu svoga grijeha, ljagu čina te je smatrana *nevrijednom grešnicom* (Leskovar 1998: 53, 63). Svojim je preljubom Ana iz svetačkoga pola prešla u demonski, odnosno grešnički pol što potvrđuje Anino čitanje štiva pri čemu se poistovjećuje s pokornicom Mandaljenom i s Afrom koja je imala javnu kuću. I dok se Anina spolnost ostvaruje u polaritetu svetačkoga i demonškoga koje spominje Hurley, njena

spolnosti nije ostvarena u polaritetu aseksualnosti i nezasićenih seksualnih poriva. Nakon preljuba Anina spolnost na svojevrsan način postaje sterilna. Njen suprug već dvije godine ne zalazi u njenu sobu, a iako je njeno tijelo i dalje lijepo, pripovjedač ističe kako je lišeno onog nečeg čudesnog, odnosno više nije seksualno privlačno.

Ona je doduše još uvijek lijepa, no njena ljepota nije one vrsti koja uzbuđuje strasti... (Leskovar 1998: 52)

Razlog sterilnosti nalazi se u Aninoj spolnosti koja se zbog izmicanja normalizacijskomu mehanizmu smatra degenerativnom. Prema postavkama Augustusa Morela degeneracija naposljetku dovodi do kraja degenerativne loze što u noveli oprinjčuje smrću Anina i Ivanovićeova sina. Naime, dijete koje je došlo na svijet nakon preljuba i za koje Ivanović nije siguran da je njegovo obilježeno je degenerativnošću majčine spolnosti te izmicanje građanskomu shvaćanju spolnosti koje se povezuje s ulogom obitelji. To je dijete zbog povezanosti s Aninom degenerativnom spolnošću i odmicanja od građanskoga shvaćanja braka i obitelji postalo simbolom izmicanja normalizacijskomu mehanizmu koje kao takvo nije moglo opstati u buržoazijskomu društvu. Izmicanje normalizacijskomu mehanizmu dovelo je i do tragičnoga kraja Brunhilde, odnosno Srne u pripovijesti *Duga*. Čitavo se djelo temelji na distinkciji ponašanja između dječaka i djevojčica koju je kreiralo društvo. Durić navodi kako je okruženje u kojem se Srna nalazila moralo čvrsto odijeliti što je muško, a što žensko kako bi moglo funkcionirati na svojim strogo postavljenim pravilima (2012: 260). Srna je svojom izmještenošću između dvaju rodova bila degenerik u društvu kojemu je jedna od najbitnijih distinkcija bila razlika između muškog i ženskog. Naime, u pripovijesti Srna nije bila ostvarena ni kao djevojčica ni kao dječak:

Pa nije ona ni bila kao druge djevojčice što su, pače ni kao dječaci. (Šimunović 2018: 13)

Dualnost je Srnina roda vidljiva u dvojnosti njena imena pri čemu Brunhilda zvuči grubo i kruto te predstavlja društvenu legitimaciju i smještanje na žensku stranu, dok Srna zvuči gipko, okretno, ali i sugerira društveno nepoželjno rodno prekoračenje (Durić 2012: 261). Dominacijom imena Srna te tendencijama koje djevojčica iskazuje Srna se smješta unutar društvene konstrukcije muškog roda. Sama je djevojčica sebe zamišljala kao *krasna i jaka dječaka* (Šimunović 2018: 22) što ju je nagnalo da prijeđe ispod duge i ostvari svoj naum. No u građanskomu društvu usmjerenu kapitalističkoj proizvodnji, kojemu je glavni resurs ljudsko tijelo te u kojemu je opstanak i zdravlje nacije ovisilo o reproduktivnomu zdravlju žena (Bertoša, Vuković 2020: 170), Srna nije mogla ostvariti svoju namjeru. Prelaskom ispod duge

Srna ne bi ostvarila reproduktivne sposobnosti ženskoga tijela te bi kao takva u spolno kontroliranu društvu bila shvaćena mogućim uzrokom depopulacije i smatrana degenerikom (isto: 170 – 171). Njeno izmicanje spolnomu mehanizmu društva nije moglo završiti drugačije nego njenom smrću jer je u društvu stvorila bojazan da će narušiti čvrst i strog binarizam na kojemu je društvo gradilo svoj identitet (Durić 2012: 265).

## *Isušena kaljuža*

Kamov je, tvrdi Knežević, umjetnik hrvatske kulture koji se nije mogao nositi s uskogrudnom malograđanskom sredinom (2012: 110). Vrijednosti je malograđanske kulture propitkivao u svojim literarnim ostvarajima među kojima je i roman *Isušena kaljuža*. Osvrtanje na vrijednosti i ustroj društva te propitkivanje identiteta subjekta unutar toga društva u romanu proizlazi iz protagonistova oboljenja tuberkulozom. U *Isušenoj kaljuži* ona nije portretirana kao posljedica toksičnosti društva, već je prikazana kao bolest koja individualizira, odnosno izolira pojedinca iz društva (Sontag 1978: 37, prema Vuković 2018: 105). Sam roman započinje uspostavljanjem Arsenove dijagnoze koja ističe njegovu poziciju degenerika te zbog koje je izmješten izvan društva. Za razliku od ponekih analiziranih romana u kojima se izbjegava imenovanje tuberkuloze zbog straha od zaraze, u *Isušenoj kaljuži* direktno se i na više mjesta imenuje bolest od koje oblijeva Arsen. Ne samo da se tuberkuloza oslovljava nego je i osviješten način kojim društvo tretira oboljele.

Bacil je u njemu, razorni bacil... On već nije pristupačan društvu... Ovo je bolest, što osamljuje čovjeka, odstranjuje iz društva i posvećuje samome sebi“ (Kamov 1997: 18)

Do svoje se bolesti Arsen ponašao kao ekstaza mase, a svojim je oboljenjem postao neprihvatljiv društvu (Mijatović 2011: 59). No nije samo svojim oboljenjem Toplak bio neprihvatljiv društvu. Njegova je tuberkuloza intenzivirala druge degenerativnosti, među kojima je i njegova seksualnost. I prije samoga oboljenja Arsen je prakticirao spolna ponašanja koja su u očima društva druge polovice 19. stoljeća bila nenormalna. Kao mlađi masturbirao je svaku večer *točno ko večernju molitvu* (Kamov 1997: 235) čime se zadovoljavao užitak, a ne reproduktivna funkcija spolnosti. U starijoj je dobi posjećivao javne kuće i koristio usluge prostitucije koja je bila smatrana izvorom spolnih bolesti i moralne dekadencije (Bertoša, Vuković 2020: 171). No Arsenova je spolna devijantnost dovedena na vrhunac oboljenjem od tuberkuloze zbog koje je postao impotentan, ali je počeo iskazivati i incestuozne tendencije prema sestri. Njegove su sklonosti ostvarene u snu, prostoru oslobođenu društvenih normi i kontrole, u kojem je usmrtio sestrina muža nakon čega je u kutu imao seksualni odnos s njom. Arsen svoje seksualne težnje objašnjava činjenicom

da smo mi svi perverzni zločinci u sebi. To se je kod mene manifestiralo u snu. U zbilji, realnosti, to se manifestirati nije moglo, jer je realnost čitavi moj odgoj, društvenost i položaj u društvu. Realnost me uzgoji za realnost. (Kamov 1997: 106)

No u očima buržoazije koja je strogo kontrolirala seksualnost kao normalizacijski mehanizam koji je nastojao očuvati vitalnost i snagu nove nacionalne zajednice, Arsenova je bolest bila jasan dokaz tjeskobe inducirane izopačenom seksualnošću koja se javlja u hrvatskom građanskom društvu toga doba (Vuković 2018: 105). Arsen, koji je isticao perverznost kao besplođe i koji je naglašavao da

treba dakle dati maha seksualnosti, ali ne stvarati djece (Kamov 1997: 141)

svojom je seksualnom praksom bio degenerativan u društvu usmjerenom proizvodnji novih ljudskih tijela. Toplakova je izopačenost u romanu iskazana i drugim obilježjima koja se unutar degenerativne teorije smatraju jasnim oznakama degenerativnosti. Ponajprije, Arsen se odmaknuo od školskoga aparata koji je služio u manjoj mjeri poučavanju, a u većoj discipliniranju i reguliranju ponašanja učenika (Bertoša, Vuković 2020: 162). Osim izmicanja društvenim kontrolnim aparatima, vrijeme je provodio s Markom i Nikšićem, marginalcima koji su bili osiromašeni i živjeli u bijedi te su vrijeme provodili s prostitutkama i opijajući se. Praksa opijanja nije bila strana Arsenu koji se često zalijevao alkoholom. Tako postade prirodan, instinktivan, delinkvent *individualni* ne *socijalni* (Kamov 1997: 257). Arsenova teza da alkohol degenerira čovjeka iz socijalno kontrolirana bića u prirodno biće nagona podudara se s tadašnjim stavovima hrvatskoga psihijatra Žirovčića koji je tvrdio da razvoj moralne degeneracije potiče alkoholizam. Toplakova seksualna praksa, izmicanje društvenoj kontroli i pijančevanje dokazuju postojanje njegove degenerativnosti i prije pojave tuberkuloze. Sama je Arsenova bolest dovela njegovu degenerativnost do vrhunca objedinivši i intenzivirajući sve njegove abnormalnosti. Tuberkuloza je u ovome romanu metafora koja objedinjuje nekoliko različitih abnormalnosti koje su prijetile stabilnosti tadašnje hrvatske buržoazije (Vuković 2018: 105). Zbog prijetecćega i razornoga potencijala društvo je Arsena obilježilo kao drugo i time ga smjestilo u polje abnormalnosti (Karschay 2015: 19). No Arsen je bio svjestan svoje izmještenosti u polje abnormalnosti zato što mu je tuberkuloza omogućila da se oslobodi normalnoga, malograđanskog svjetonazora i usmjeri prema destruktivnoj samoanalizi (Vuković 2018: 106). On je zazirao od društva i zakona te žudio da se rodio

kao nezakonito dijete da ne nosi zakon od poroda na sebi! Gnječi ga zakonitost svojom antipatijom! (Kamov 1997: 38)

Mijatović tvrdi da je Arsen u svim društvenim ulogama vidio žrtvovanje svoje autentične osobnosti u ime društvenoga reda i ćudoređa što je podrazumijevalo žrtvovanje istinskoga ja za

društveno prihvatljivo ja (2011: 58). Bolest je, prema Arsenovim riječima, uvjet individualnosti koja omogućuje pojedincu samoanalizu i odmicanje od društvene kontrole i njegovih zakona.

Obolih na pluća. Bolest me skupi oko sebe i stadoh studirati sebe... Toliko toga razumjeh. Bacil u plućima, prevrat u mislima, apsurd u osjećajima, perverzitet u spolu. Individualizirah se: odijelih se od društva... (Kamov 1997: 141)

Priznajući svoju abnormalnost i perverznost, Arsen je priznavao i svoju nemogućnost integriranja u građansko društvo. Stoga je moralo doći do Arsenova odjeljivanja od društva koje u *Isušenoj kaljuži* nije imalo oblik smrti, nego samonegacije. Mijatović naglašava kako je Arsenova izjava *jer ja – nisam ja* (Kamov 1997: 355) dvojnoga značenja pri čemu može označavati ili preuzimanje raznih društvenih uloga ili oslobađanje od svih društvenih uloga (2011: 60). Arsenova nemogućnost opstanka u društvu uzrokovana je tuberkulozom koja je u romanu iskaz strahova koji su nastali u hrvatskoj buržoazijskoj kulturi zbog slabljenja rodni granica, porasta rizičnoga seksualnog ponašanja i potencijalne depopulacije, a što su osnovne zapreke ostvarenju ideje kapitalističke produktivnosti, napretka i nacionalnoga samoformiranja (Vuković 2018: 106).

## Zaključak

U literaturi se o hrvatskoj moderni rijetko kada osvrće na termin *fin de siècle* i raspoloženje koje je obilježilo društvo, kulturu, ali i književnost europskih zemalja na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Još se rjeđe osvrće na degenerativističku teoriju (Vuković 2016: 440). No utjecaj je degenerativističke teorije vidljiv ne samo u polju hrvatske književnosti nego i u području znanosti te pri oblikovanju hrvatskoga mladog građanskog društva. Radovi hrvatskih psihijatarata Žirovčića i Forenbachera dokazuju upoznatost hrvatske znanstvene scene s radovima temeljnih degenerativističkih teoretičara, ali i dokazuju da se o pitanju degenerativnosti raspravljalo i unutar hrvatskih granica. Uloga psihijatrije u sudskim procesima te njena nastojanja definiranja i odvajanja kriminalaca i degenerika od ostatka društva dokazuju da je hrvatsko građansko društvo svoj identitet i stabilnost gradilo na normalizacijskomu procesu. Pri označavanju koga ili čega nenormalnim veliku je ulogu imala degeneracija koja je bila jedan od ključnih kriterija. Sve ono što je društvo smatralo degenerativnim moralo je biti isključeno iz društva kako ne bi narušilo njegovu stabilnost. Upotreba normalizacijskoga procesa dovela je do toga da je hrvatska kultura s jedne strane uvozila, usvajala i proizvodila diskurs o degeneraciji kao dio vlastite znanstvene, objasnidbene paradigme, dok je s druge strane u zonu nenormalnoga potiskivala prijeteće degenerirane pojave i procese (Vuković 2016: 445). To dokazuju analizirana djela hrvatskih autora s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Sva djela progovaraju o pojedincima koji su zbog svoje degenerativnosti neprilagođeni društvu koje ih okružuje. Degenerativnost u djelima hrvatskih autora zadobiva razne oblike – od niske razine inteligencije, sterilnosti, neprilagođenih spolnih i rodni ponašanja, alkoholizma i uživanja narkotika, siromaštva pa sve do oboljenja tuberkulozom. Neovisno o obliku degenerativnosti koji je zadesio pojedinoga protagonista, svi oni završavaju na jednak način, smrću ili samouništenjem čime svjedoče načinu na koji normalizacijska kultura tretira drugačije. Vuković tvrdi da je hrvatska književnost u razdoblju moderne nastala na rubu devetnaestostoljetne normalizacijske kulture u okviru koje se uspostavljalo hrvatsko građansko društvo (2016: 446). Stoga bi pri čitanju hrvatske književnosti s prijelaza stoljeća, koja progovara i problematizira hrvatsku građansku kulturu toga vremena, bilo pogrešno zanemariti degenerativističku teoriju koja u oblikovanju hrvatskoga građanskog društva ostavlja velik utisak.

## Literatura

- A., J. 1895. Max Nordau's Degeneration. *The Sewanee Review*, 3, 4, str. 503 – 512.
- Aschheim, Steven E. 1993. Max Nordau, Friedrich Nietzsche and Degeneration. *Journal of Contemporary History*, 28, 4, str. 643 – 657.
- Bertoša, Mislava – Vuković, Tvrtko. 2020. Lov na degenerike: Psihijatrija i normalizacija hrvatskog građanskog društva na primjeru slučaja Miloša Krpana. *Scrinia Slavonica*, 20, 1, str. 149 – 188.
- Byrne, Katherine. 2011. *Tuberculosis and the Victorian Literary Imagination*. New York: Cambridge University Press.
- Čubelić, Tvrtko. 1966. *Književnost*. Zagreb: Panorama.
- D'Alessio, Vanni – Čeč, Filip – Karge, Heike. 2017. Zločin i mentalni poremećaj na suprotnim obalama Jadrana: moralno ludilo (moral insanity) u talijanskim i hrvatskim psihijatrijskim diskursima. *Acta medico-historica Adriatica: AHMA*, 15, 2, str. 219 – 252.
- Doron, Claude-Oliver. 2020. Degeneration Theory. U: *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*. Springer Cham.  
<https://link.springer.com/referencework/10.1007/978-3-319-20791-9> [pregled 16. 11. 2022.].
- Durić, Dejan. 2012. Patrijarhat, rod i pripovijetke Dinka Šimunovića. *Croatica et Slavica ladertina*, 8/1, 8, 259 – 276.
- Foucault, Michel. 2003. *Abnormal: Lectures at the Collège de France*. London: Verso.
- Frangješ, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Gemes, Ken. 2021. The Biology of Evil: Nietzsche on Entartung and Verjüdung (Degeneration and Jewification). *Journal of Nietzsche Studies*, 52, 1, str. 1 – 44.
- Hambrook, Glyn. 2006. Baudelaire, Degeneration Theory, and Literary Criticism in „Fin de siècle“ Spain. *The Modern Language Review*, 101, 4, str. 1005 – 1024.
- Hergešić, Ivo. 2005. *Hrvatska moderna*. Zagreb: Ex libris.
- Jakubec, Danijela. 2019. Odjeci društvene zbilje u obiteljskoj sferi. Posljednji Stipančići i hrvatsko kulturno-političko ozračje u 19. stoljeću. *Pro tempore*, 14, str. 201 – 226.



- Kalanj, Rade. 1993. Michel Foucault i problem moći. *Revija za sociologiju*, 24, 1 – 2, str. 77 – 85.
- Karschay, Stephan. 2015. *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle*. London: Palgrave Macmillan.
- Knežević, Sanja. 2012. Androgino putovanje od Kaljuže do Visa. *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 9, str. 110 – 130.
- Laqueur, Walter. 1996. Fin – de – siècle: Once More with Feeling. *Journal of Contemporary History*, str. 5 – 47.
- Leskovar, Janko. 1998. *Misao na vječnost i druge pripovijetke*. Zagreb: Nart-trgovina.
- Mijatović, Aleksandar. 2011. „Izaći iz sebe“: ja kao dvojnik i postajanje anonimnim u Isušenoj kaljuži Janka Polića Kamova. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, 55, 55, str. 57 – 82.
- Milanja, Cvjetko. 1987. *Janko Leskovar*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Moore, Gregory. 2000. Nietzsche, Degeneration, and the Critique of Christianity. *Journal of Nietzsche Studies*, 19, str. 1 – 18.
- Nepoznati autor. 1893. What is Fin de Siècle?. *The Art Critic*, 1, 1, str. 9.
- Nordau, Max. 2016. *Degeneration*. <https://www.gutenberg.org/files/51161/51161-h/51161-h.htm#c1> [pregled 22.10.2022.].
- Novak, Vjenceslav. 1979. *Tito Dorčić*. Zagreb: Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost.
- Novak, Vjenceslav. 2008. *Posljednji Stipančići*. Zagreb: Europapress Holding.
- Pavličić, Pavao. 2002. Što je danas hrvatska moderna? *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 28, 1, str. 5 – 16.
- Pogačnik, Jože. 1991. Hrvatska moderna i književnosti zapadnoeuropskoga kruga. *Croatica: časopis za hrvatski jezika, književnost i kulturu* 35 – 36, str. 39 – 57.
- Polić Kamov, Janko. 1997. *Isušena kaljuža*. Zagreb: Konzor.
- Porter, Roy. 2002. *Madness: A Brief History*. Oxford: Oxford University Press.
- Proleksis enciklopedija*. <https://proleksis.lzmk.hr/naslovnica/> [pregled 20. 11. 2022. ].

- Sontag, Susan. 1978. *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Šicel, Miroslav. 1978. *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 5*. Zagreb: Liber Mladost.
- Šimunović, Dinko. 2018. *Duga*. Zagreb: Bulaja naklada d.o.o.  
[https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/simunovic\\_dugae.pdf](https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/simunovic_dugae.pdf) [pregled 20. 12. 2022. ].
- Vuković, Tvrtko. 2016. Grdoba napretka. Degeneracija, kultura normalizacije i hrvatska književnost na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Romanoslavica*, 52, 2, str. 437 – 450.
- Vuković, Tvrtko. 2018. Living in the Corpse. Functions of Tuberculosis and Forms of Its Representation in Croatian Literature and Culture in the Late 19th and Early 20th Century. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, str. 95 – 108.
- Walter, Richard D. 1956. What Became of the Degenerate? A Brief History of a Concept. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 11, 4, str. 422 – 429.

## Sažetak

Ovaj diplomski rad proučava ostvaraj koncepta degeneracije u hrvatskoj književnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Iznoseći teze ključnih degenerativističkih teoretičara, prikazuje razvoj teorije degeneracije u Europi druge polovice 19. stoljeća. Prisutnost i problematiziranje teorije degeneracije unutar granica Hrvatske u radu su dokazani osvrtanjem na razvoj hrvatske psihijatrijske prakse s kraja 19. stoljeća. Važnost koju je degeneracija zauzimala u kulturi europskoga, ali i hrvatskoga građanskog društva prikazana je uspostavom odnosa procesa normalizacije i degenerativističke teorije. Budući da je književnost *fin de siècle* simptom kulture i društva svoga doba, u književnosti se može iščitati utjecaj degenerativističke teorije što je rijetka praksa u proučavanju hrvatske književnosti s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Stoga ovaj rad analizirajući pojedina djela dokazuje prisutnost i ulogu koncepta degeneracije u hrvatskoj književnosti *fin de siècle*.

**Ključne riječi:** degeneracija, *fin de siècle*, normalizacija, tuberkuloza, spolnost, kapitalizam

## Summary

This thesis study the concept of degeneration in Croatian literature from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Presenting the theses of key degenerative theorists, it shows the development of the theory of degeneration in Europe in the second half of the 19th century. The presence and problematization of the theory of degeneration within the borders of Croatia is proven in the paper by looking back at the development of Croatian psychiatric practice from the end of the 19th century. The importance of degeneration in the culture of European and Croatian civil society is demonstrated by establishing the relationship between the normalization process and degenerative theory. Since fin de siècle literature is a symptom of the culture and society of this era, the influence of degenerative theory can be read in the literature, which is a rare practice in the study of Croatian literature from the turn of the 19th to the 20th century. Therefore, this paper, by analyzing works, provest the presence and role of the concept of degeneration in Croatian fin de siècle literature.

**Key words:** degeneration, fin de siècle, normalization, tuberculosis, sexuality, capitalism